

БОГОРОДИЦЯ:

І.М. ПЕТРІВ

ІСТОРІЯ
КУЛЬТУ

СВ
БВ

БЕСІДИ З ВІРУЮЧИМИ

БЕСІДИ З ВІРУЮЧИМИ

І. М. ПЕТРІВ

БОГОРОДИЦЯ: ІСТОРІЯ КУЛЬТУ

Київ
Видавництво
політичної
літератури
України
1990

У масово-політичній книзі розповідається про походження одного з найбільш шанованих у християнстві культів — культу богородиці, яка, за біблійними переказами, є матір'ю Ісуса Христа. Розкривається сутність міфів про чудотворні ікони Богоматері, її «явлення» тощо, показуються причини потягу деяких категорій населення до «чудес» у наші дні.

Для широкого кола читачів.

В массово-политической книге рассказывается о происхождении одного из наиболее почитаемых в христианстве культов — культа богородицы, которая, согласно библейским легендам, является матерью Иисуса Христа. Раскрывается сущность мифов о чудотворных иконах Богоматери, ее «явлений» и т. п., показываются причины влечения некоторых категорий населения к «чудесам» в наше время.

Для широкого круга читателей.

Серія започаткована у 1979 році.

Рецензент
доктор філософських наук
Є. К. Дулуман

П 0402000000—073 34—90
М 201 (04)—90

У культурі католицької та православної церков християнська богородиця — діва Марія — посідає одне з центральних місць. Вона вшановується як жінка, що дала життя синові божому Ісусу Христу і виховала його. Християнські богослови наділили богородицю такими рисами, які сприяли її широкій популярності серед віруючих.

Кращою і першою по благодаті серед усього роду людського і собору ангельського іменує діву Марію духовенство. «Її образ, — говорять священнослужителі, — світить через усі століття як образ справжній, сповнений високих прагнень людськості, що випромінює всілякими чеснотами». В проповідницькій діяльності богородиця постає як «усіх скорботних радість», «у журбі й печалях утіха», покровителька бідних, надійна заступниця, улюблена мати. Возвеличуючи мати божу, православні священники закликають: «В тяжкій тузі, коли серце готове розірватися, звернімося до матері всіх скорботних християн і як малі діти з усвідомленням свого безсилля будемо волати до неї: пресвята богородице, допоможи нам! Гине-

мо. Поспішай нам на допомогу. Тебе закликаємо, допоможи, настав нас на добрий розум, вкажи шлях до царства небесного! Подай нам силу, щоб добрими ділами, чесними думками, вірою, сумлінним виконанням наших обов'язків могли б ми здобути право на твоє материнське заступництво»¹.

У наш час культ богородиці набув значного поширення і за відгуком у серцях віруючих навіть потіснив культ Ісуса Христа. Чому ж богородиця так високо шанується у християнстві? Відповіддю на це запитання можуть послужити слова протоієрея В. Бабича, який відзначає: «Хто для нас, християн, опора в старості? Мати божа! Хто нам потіха у журбі? Мати божа! Хто безпорадним надія? Мати божа! Вона «помічниця скривдженим, вбогим заступниця, заслуженим утіха, голодним годувальниця, нагим убрання, хворим зцілення, грішним спасіння, християнам усім допомога й охорона». Тому всі православні християни завжди у своїх життєвих і духовних потребах підносять свої очі до неї і благають пречисту діву: пресвятая богородице, спаси нас!»².

Серед божественних осіб небесного пантеону церква відводить богородиці особливе місце. На відміну від всевишнього діва Марія не карає віруючих, не прирікає їх на муки, не спокушує на гріх. Зображуючи богородицю як божественну особу, церква втілює в ній ідеал жінки, риси якої варті наслідування. Це — образ скорботної і ніжної матері, сповненої щедрістю людської доброти, повсякденною турботою про віруючих, надійним заступництвом перед богом.

Протягом свого майже тисячолітнього існування християнська церква виробила різноманітні форми і методи утвердження у свідомості віруючих богородичного культу. В їх арсеналі особливу роль відіграють свята, які відзначаються з нагоди важливих подій у житті діви Марії — її народження, введення до храму, благовіщення, успення. Засобом сильного емоційного впливу на віруючих стали також богородичні ікони — живописні зображення діви Марії — та місця її «з'явлення», які стали центрами прощанства.

Культ богородиці займає помітне місце в історії культури народів, ідея божественної жінки-матері втілювалася в багатьох гворах літератури та різних видах образотворчого мистецтва — живописі, скульптурі, музиці, піснях тощо. Зважаючи на це, знання релігійного вчення про богородицю, становлення її культу є необхідною умовою вивчення історії розвитку людського суспільства.

ЧЕРЕЗ КУЛЬТ БОГИНЬ — ДО ПОКЛОНІННЯ БОГОРОДИЦІ

Християнські історики та богослови стверджують, що культ богородиці — явище суто християнське, оригінальне. Таке твердження спростовується історичною наукою, яка доводить, що цей культ бере початок у далекому минулому — в первісних релігіях, які існували задовго до християнства. Його джерелом є культ предків, поширений у багатьох первісних народів. У минулому люди оточували померлих особливим шануванням, вірячи в те, що вони можуть впливати на земне життя, бути покровителями своїх нащадків перед божествами. Ця віра виникла в період патріархально-родового ладу і була фантастичним відображенням земного шанування глав сімей і родів.

Своїм корінням культ богородиці сягає часів культу праматері, який виник ще за матріархату, коли жінка була главою роду. В той час люди, визнаючи зверхність жінки як родоначальниці, вірили, що вона в силі допомогти своєму роду, зуміє захистити його і бути покровителькою не тільки на землі, а й після смерті, в потойбічному світі. Вшанування праматері збереглося й тоді, коли

на зміну матриархату прийшов патріархат, тобто коли на чолі роду став чоловік. Поступово поклоніння праматері набуло релігійного забарвлення — вона перетворюється на богиню-матір, від якої залежить успіх на полюванні, у ловлі риби, урожай сільськогосподарських культур, прихід худоби.

У стародавніх релігіях землеробських народів культ богині родючості став тісно пов'язуватися з культом вмираючих і воскресаючих божеств, в основі якого були спостереження зміни пір року. Так, серед численних богородиць стародавнього світу була богиня родючості Ісіда. Як розповідають давньоєгипетські міфи, вона народилася на Землі від божественного насіння. Ставши дорослою, Ісіда одружилася зі своїм братом Озірісом. Її другий брат — підступний Сет, умертвив Озіріса, порубав його тіло на шматки та розкидав по світу. Заливаючись сльозами жалю, втамовуючи біль у серці, Ісіда збрала порубані частинки тіла чоловіка, здійснила над ним магичний обряд, і Озіріс воскрес. Проте він не бажав більше жити на землі і попрямував у підземне царство. Жорстокий, мстивий Сет, під виглядом дракона, продовжував переслідувати Ісіду. Рятуючись від нього, вона втікла в пустелю і таємно народила сина — Гора — пововідродженого Озіріса.

Озіріс-Гор шановувався єгиптянами як бог рослинності. Його смерть від руки Сета і чудесне воскресіння ототожнювалися з осіннім завмиранням і весняним відродженням у природі. Свято воскресіння Озіріса збігалось в часі з появою перших сходів

сільськогосподарських культур. Стародавні єгиптяни вважали, що людина, обізнана в таємницях Озіріса, якщо вона була благочестивою і виконувала релігійні приписи, після смерті відроджується до нового життя.

Співставлення стародавніх міфів з християнськими легендами про Ісуса Христа, богородицю, святих, їх земне життя, чудеса показує, що в них багато схожих ситуацій, деталей. Наприклад, впадають у вічі спільні мотиви в зображенні богині Ісіди і богородиці діви Марії. Ісіда, за уявленнями стародавніх єгиптян, будучи одночасно сестрою, жінкою і матір'ю Озіріса, залишалася непорочною. Для підкреслення її непорочності на одному з храмів Ісіди був напис: «Я — мати владки Гора, і ніхто не піднімав моєї сукні». Такою ж непорочною залишилась і християнська богородиця діва Марія, народивши Ісуса Христа. Вона зачала від святого духа і в цьому також простежується спільність з стародавніми міфами. Наші далекі предки вірили, що від простого смертного не може народитися видатна особа.

В уявленні стародавніх єгиптян Ісіда була богинею землі, живої природи і плодючості. Вони вважали, що саме їй рослинність, яка з'являється весною, зобов'язана своїм народженням. Культ Ісіди був поширений у багатьох країнах стародавнього світу, її зображення у вигляді статуєток зустрічалися на узбережжі Середземного моря і по всьому Сході.

Попередницями християнської богородиці діви Марії були й інші богині Стародавньо-

го світу. Так, перприродним шляхом була запліднена і народила єгипетського бога сонця Ра богиня неба Нут. Ассірійська богиня Іштар, за міфом, була запліднена словом божого вісника, яке увійшло в неї через вухо. Залишаючись непорочною, вона завагітніла і народила божественного сина Тамузу, батьком якого вважали володаря водної стихії бога Еа.

Далі у міфі розповідається, що, побоюючись ганьби, Іштар кинула дитину у воду, де вона потрапила під владу богині-царівни підземного царства. Згодом, на прохання Іштар, ця богиня повернула Тамузу на землю. Але його земне життя тривало лише півроку, після чого Тамузу було призначено померти. Для того щоб воскресити його, Іштар пішла до пекла і звідси принесла «живу воду». Юпак воскрес, але тільки на півроку. Іштар повинна була знову йти до пекла за «живою водою».

Щорічна смерть і воскресіння Тамузи, як і в міфі стародавніх єгиптян про Озіріса, уособлювали сезонне замирання і відродження рослинності. Не випадково згадані богородиці — Ісіда, Іштар та інші — вважалися одночасно і богинями плодючості, а Озіріс і Тамуза — богами рослинності.

Богині-матері, яким приписували надприродне зачаття і народження божих синів, шанувалися майже в усіх дохристиянських релігіях. Так, за дві тисячі років до християнського літочислення була поширена легенда, що непорочна єгипетська жриця Мутема народила царя Аменготепа III. Про це розповідається в барельєфних сценах на

стінах храму в Луксорі. У першій з них божественний вістун Тот сповіщає діву про те, що вона незабаром стає матір'ю. Наступна сцена присвячена непорочному зачаттю: бог Неф (дух святий) підносить до губ діви Мутемуа хрест — символ життя — і в такий спосіб таємно проникає в її тіло. В іншій картині зображено народження бога-людини. І, нарешті, остання присвячена поклонінню новонародженій дитині богів і людей, у тому числі й трьох володарів (волхвів) з подарунками.

Непорочно зачали і народили богів також буддійська богиня Майя — Будду, фінікійська Астарта — Адоніса, фрігійська Напа — Агтіса. Остання завагітніла, мовляв, тому, що в її пазуху потрапила кісточка мигдалю чи граната. Непорочними вважалися і богоматері Афродіта, Венера, Юнона, Мінерва. У Юнони, згідно з міфами, було декілька дітей і, незважаючи на те, що її згвалтував бог Вулкан, вона залишалася «дівою». Декілька разів ставала матір'ю і Мінерва. Вона була насилувана Нептуном, але все ж таки вважалася непорочною. Грецька богиня землі Даная, залпшаючись непорочною, народила героя Персея. Схожість його біографії з Христовою Юстин-мученик, який жив у II ст., пояснював тим, що диявол, знаючи про наступне пришестя Христа, влаштував так, що всі ці чудеса сталися ще до народження спасителя.

Від непорочних дів народилися також сирійський бог землеробства Адоніс і персидський бог сонця Мітра, міфи про яких виникли задовго до християнського літочис-

лення. В цих міфах є майже всі риси народження, життя і смерті Ісуса Христа. Так, народження грецького бога Аполлона і персидського — Мітри супроводжувалося небесним сяйвом, а коли народився індуїстський бог Крішна, на небі спалахнула зірка. А у священному писанні відзначається, що при народженні Ісуса з'явилися світлі хмари і над Вифлєсом зупинилася яскрава зірка.

Співпадає віровчення про народження Ісуса Христа і з легендами про появу на світ Будди. За переказами, діві Майї приснився бог у вигляді білого слона. На основі цього сновидіння жерці пророкували, що вона народить сина, який «зніме з світу шати темряви і гріха». До народження Будда жив на небі. Щоб звільнити від злигоднів живі істоти на Землі та дати їм безсмертя, він вирішив втілитися в людину. Зійшовши на землю, Будда уподобав собі діву Майю і обрав її собі за матір. Непорочне зачаття Будди здійснилося в результаті його сходження в тіло Майї у вигляді п'ятикольного світлого променя. Народження Будди було ознаменоване чудесними подіями — на небі з'явилася незвичайна зірка, земля здригалася, лунав «голос численного небесного воїнства», до новонародженого з подарунками прийшли царі. В легенді розповідається і про те, що в пустелі Будду спокушував диявол. Згодом Будда сам творив чудеса, зціляв, виганяв бісів. Після смерті він вознісся на небо.

Так, за півтисячі років до виникнення християнства буддисти розповідали про народження свого бога. Як ця їхня легенда

нагадує біблійну розповідь євангеліста Іоанпа! Навіть імена богородиць схожі: Майя — Марія. Різниця тільки в тому, що до новонародженого Христа прийшли поклонитися волхви, а не царі. До речі, в іншому євангелії — від Луки — замість волхвів фігурують пастухи.

Аналогічні легенди про надприродне зачаття непорочних дів зустрічаються і на американському материкі. Наприклад, бог мексиканських індіців Віцліпуцлі був народжений дівою Коатліки, яка зловила літаючу кульку з яскравого повітря і поклала її собі за пазуху. Після цього вона відчула себе матір'ю.

Зазначимо, що у стародавніх легендах розповідається про надприродне зачаття «непорочними» дівами не тільки богів, а й визначних осіб, мислителів, полководців, царів. Так, за легендами, був непорочно зачатий китайський віровчитель Конфуцій (551—479 до н. е.). До його матері підійшов слинорог Хі-Лін і викинув з рота коштовний камінь, від якого вона й завагітніла. За легендами, «непорочні» діви народили також полководця Александра Македонського (556—523 до н. е.), імператора Августа (63 до н. е.— 14 н. е.), завойовника Чингісхана (1155—1237).

Яким же чином і коли з'явилося уявлення про «непорочність дів», що народжують божественних осіб? Очевидно, воно виникло в прадавні часи. Один з видатних вчених, учень К. Маркса Поль Лафарг, аналізуючи міфи про непорочне зачаття, дійшов висновку, що ідея непорочності матері склалася в

період, коли на зміну груповому або полігамному шлюбу прийшов парний, моногамний шлюб. При груповому шлюбі незайманість жінки була рідкістю, тому невинні діви у стародавніх народів викликали подив, а подекуди і шанування. В період переходу до парного шлюбу жінка, за тодішніми поглядами, вважалася дівою до того часу, поки вона не одружиться. Таким чином, кожна незаміжня жінка вважалася дівою. Наприклад, син незаміжньої жінки у Стародавній Греції вважався «сином діви».

У результаті виникнення продуктивного господарства, розвитку скотарства і землеробства, зверхність у сім'ї почала переходити від жінки, що очолювала сім'ю і управляла сімейним майном, до чоловіка. В боротьбі за цю зверхність чоловік заперечував важливу роль жінки в акті дітонародження. Жінка відповідала на ці зазіхання твердженням, що вона може зачати й без чоловіка. Відгомонам тієї боротьби і є численні легенди про непорочне зачаття. Вони зустрічаються, зокрема, в казках різних народів. Так, у збірнику карело-фінського народного епосу Калевала розповідається, що діва Ільматар, мати героя Вайнемейна, була запліднена вітром, а Котигорошко з української народної казки народився у жінки, яка завагітніла від спожитого зерна горошини, що котилася по дорозі.

З виникненням християнства богослови намагалися засудити поклоніння язичницьким богиням. Проте ці спроби виявилися безуспішними, бо язичеські богині користувалися у віруючих, зокрема у жінок, великою

популярністю. Їх вплив був надто великим, а поклоніння їм — надто звичним. Все це заважало християнським громадам розширити сферу свого впливу. Тому згодом образи богородиць стародавніх релігій були трансформовані відповідно до християнського віровчення. Це мало полегшити процес запровадження самого християнства. «Святе сімейство» (Марія, Христос, Йосиф) виявилось більш зрозумілим широким масам, ніж абстрактна «трійця» (бог-отець, бог-син, бог-дух святий). До того ж образ християнської богородиці — непорочної матері сина божого, заступниці віруючих перед всевишнім — уособлював у собі богородиць стародавніх релігій і сприяв поширенню нової релігії.

Слід відзначити, що на початку існування християнство не мало розробленого культу, обрядів, свят, традицій, відповідних ритуалів. Не зразу був встановлений у ньому і культ богородиці. Перший спогад про богородицю — матір Ісуса Христа — зустрічається в новозавітній книзі «Одкровення Іоанна» («Апокаліпсис»), написаній у другій половині I ст. н. е. В ній богородиця зображена космічною істотою з орлиними крилами, яка оточена сонячним промінням, а на голові — вінок з 12 зірок. Її переслідує семиголовий дракон — втілення диявола. Крилата богоматір, рятуючись від нього, відлітає у пустелю, а її немовля возноситься до божого престолу на небі.

Не розповідається про земне життя матері Христа і в пізніших християнських творах — посланнях, складених у першій поло-

вині II ст. Скупими є відомості про богоматір і в євангеліях. Так, зовсім не згадується діва Марія в євангелії від Марка, а в євангеліях від Матфея й від Луки вона згадується з моменту заручення з Йосифом. Але в них немає згадки про Іоакима і Анну — батьків Марії — і взагалі тих подробиць життя самої богородиці, які так урочисто відзначаються церквою. Мимоволі виникає думка, що всі ці подробиці ще не були відомі ні авторам «Посланій», ні євангелістам.

У міру формування міфа про втілення божества в людину, в ході боротьби церкви з «єресями», образ богородиці доповнювався дедалі і новими подробицями. Процес включення псевдоісторичних деталей у біографію діви Марії простежується при співставленні, наприклад, євангелія від Луки з відповідними місцями двох інших, більш ранніх синоптичних євангелій. Так, в євангелії від Луки докладно викладена бесіда архангела Гавриїла з Марією під час «благовіщення», описано її чотиримісячне перебування в Єлисавети, чого немає в інших, більш ранніх євангеліях.

Від першої згадки про християнську богородицю в другій половині I ст. до поклоніння їй минуло більше трьох століть. За цей час богородична біографія набувала все більш земного вигляду, вбираючи по крупиці риси стародавніх язичеських богинь. Серед послідовників християнства розгорталися гарячі дискусії і суперечки щодо місця богородиці у християнському віровченні. Цілі покоління «отців церкви» дебатували з приводу форм її святості.

Так, у «Панаріоні» єпископа Єпіфанія Кіпрського (IV ст.) мова йде про два погляди на божу матір. Прибічники одного з них, які іменувалися антидекомеріанітами (противниками Марії), виступали проти шанування діви Марії як божественної особи. Заперечуючи її непорочність, вони вважали, що богородиця зачала не з допомогою святого духа і була звичайною земною жінкою. Єпіфаній повідомляє, що прибічники секти антидекомеріанітів вороже настроєні до Марії, принижують її славу та завдають шкоди душам людей. До того ж вони, мовляв, насмілилися говорити, що діва Марія і Йосиф після народження Ісуса продовжували життя звичайного подружжя. Протилежною точки зору дотримувалися коліридіани. Вони обожнювали діву Марію і поклонялися їй як «цариці небесній», заступниці людей перед богом та приносили їй у жертву калачі.

Єпіфаній намагався примирити крайні погляди на християнську богородицю. «Марія не бог,— писав він,— і не з неба одержала тіло, а від злягання чоловіка і жінки... Нехай ніхто не приносить жертв в ім'я її... Але, з іншого боку, нехай ніхто не дерзне бездумно скривджувати діву... В честі хай буде Марія, та поклонятися слід лише отцю, сину і святому духу; Марії ж ніхто не повинен поклонятися, хоч дуже прекрасна Марія, і свята, і шановна, але вона не гідна поклоніння»¹.

Непорочність діви Марії спростовувалася і таким відомим християнським богословом, як Гельвідій. У своїй книзі на захист хрис-

тиянства, написаній в 383 р., він відзначає, що після непорочного зачаття і народження Ісуса Христа Марія народила ще й інших дітей. На підтвердження цього факту Гельвідій посилається на євангеліє від Матфея, де говориться, що Йосиф «і не знав її, яка народила сина, свого первістка». Первістка! Тобто у діви Марії ще були сини. Послався Гельвідій і на інші тексти «святого письма», де згадується про батьків і сестер Ісуса.

Усе це свідчить про складний процес боротьби за пристосування язичеського образу богоматері до потреб християнської церкви. Константинопольський патріарх Нестор (428—431) відверто відзначав: «Не можна приховати, що в нашій церкві на місці попередніх олімпійських (старогрецьких) будов стоять у центрі сонма святих Христос і Марія, не можна приховати того, що їм ми привласнили епітети, які раніше були найменуваннями язичеських богів». Нестору відмовлявся називати Марію богородицею і вважав її людинородицею. «Марія народила не божество,— писав він,— тому що народжене від плоті є плоть. Сотворіння не могло народити творця, а (тільки) людину, знаряддя божества»². Отже, за словами Нестора, діва Марія дала Ісусові людську природу і не була богоматір'ю. Заперечуючи те, що у бога була матір, патріарх посилався на такі слова євангеліста Матфея про Ісуса Христа: «Хіба ж він не син теслі? Хіба не його мати зветься Марія, а брати його, Яків та Йосій та Симон і Іуда? Хіба не його сестри між нами? Звідки ж все це в нього?»

Несторіанство було спробою зберегти у християнстві елементи античного раціоналізму. Воно знайшло соціальну опору в міських колах Візантії, але зустріло опір у чернецтва з глибинних районів Малої Азії, Єгипту і Палестини. Ідеологом противників несторіанства був архієпископ Кирило Александрійський (412—444). Заперечуючи Несторію, він вважав містичну єдність «божественного» і «людського» в Христі запорукою «спасіння людства». Немає окремо сина Марії Христа, говорив Кирило, і сина божого, слова божого, а в «слово боже, зроджене від віків отцем небесним», і «людина, народжена від пречистої діви Марії. Після втілення слово боже не перестало бути богом, тому пречиста діва Марія цілком слушно називається богородицею». Христологія Кирила Александрійського стала однією з основ ортодоксального християнського богослов'я.

За вказівкою візантійського імператора Феодосія II питання про божественність діви Марії було винесене на засідання церковного собору, скликаного у 431 р. в місті Єфесі, на півдні від Константинополя. В несторіанстві папа римський вбачав послаблення впливу Візантійської імперії, тому він доручив вести собор Кирилу Александрійському. Несторіанці потерпіли на ньому поразку і понад 200 єпископів християнської церкви з різних кінців імперії змушені були визнати божественність богородиці. Наділяючи її такою високою гідністю, собор підкреслив, що «немає нічого рівного Марії і нічого більшого від неї, крім бога».

Визнання діви Марії «божественною» істотою учасники собору обґрунтовували тим, що вона відіграла велику роль у врятуванні людства від наслідків первородного гріха. Ісус Христос, мовляв, спокутував своєю смертю первородний гріх, а це стало можливим тільки завдяки його земному народженню. Через 20 років, у 451 р., Халкідонський собор затвердив рішення Єфеського собору і тим підняв шану діви Марії саме як богородиці. Значну роль у цьому відіграли, з одного боку, релігійні традиції язичницького минулого, а з другого — сам образ матері з дитиною як синонім милосердя, любові і життя. Цей чарівний образ в умовах ідеологічного панування релігії став у руках церкви могутнім засобом впливу на віруючих.

Після офіційного визнання Марії богородицею її культ став поступово поширюватися серед християн. На честь богоматері почали будувати храми, засновувати монастирі, з'явилася різноманітна література, склалися похвальні гімни, пісні, молебні, проповіді, тощо. В її біографії нашаровувалися один на одного різноманітні епізоди. Храми і монастирі заповнювалися реліквіями (одяг, волосся, молоко богородиці). Церковники приписували їм чудодійну силу, показували їх віруючим і таким чином поживляли релігійність.

У V ст. з'являються богородичні свята, під час яких урочисто відзначаються важливі дати життя діви Марії — народження, введення в храм, благовіщення, успення. З виникненням ікон у християнстві з'являються свята, пов'язані з їх історією та «чу-

дотворінням». Це стосується й ікон з зображенням богородиці.

Гарячими суперечками, полемікою, боротьбою супроводжувалося не тільки впровадження культу богоматері в християнській церкві, але й його подальша розробка. Особливо гострими були сперечання навколо особистості діви Марії, «непорочного зачаття» і навіть божественності її сина Ісуса. Боротьба точилася віками, не стихає вона і сьогодні. Прихильники різних течій християнства не дійшли єдиного погляду щодо образу діви Марії. Одні підносять богородицю до вершин божественного стану, інші ж шанують її як земну жінку, матір божественного немовляти.

Наприкінці X ст., з запровадженням християнства, культ діви Марії став поширюватися і на Русі. Як й інші християнські звичаї, цей культ утверджувався на самотніх дохристиянських віруваннях. Подібно до народів інших країн, наші предки — слов'яни — відзначали зимове сонцестояння, коли скорочення дня припинялося і починалося його збільшення. За віруванням слов'ян, у цей час народжувався бог грози і врожаю Перун, відроджувалися й духи предків. Цих духів вони називали «святками», звідси і назва урочистостей — «святки». Після християнізації Русі це слов'янське свято поєдналося зі святом нової релігії — народженням дівою Марією Ісуса Христа.

Поширенню культу богородиці сприяли такі заходи, як будівництво богородичних храмів і заснування монастирів, проповідницька діяльність служителів культу, роз-

виток культури, літератури, мистецтва тощо. Так, багато з уперше зведених на Русі християнських храмів прийняли богородичні імена. Навіть в тих церквах, які будувалися на знак пошани іншим святим, домінували ікони діви Марії. Іменем різдва богородиці нарекли новохрещені русичі кам'яну церкву в Києві, відому під назвою Десятинної, яка була збудована в 989—996 рр. на кошти десятої частини прибутків княжого двору Володимира Святославича. Церква була прикрашена мармуровими архітектурними деталями, мозаїками та фресками. Тому її ще називали Мармуровою. Величавий собор різдва богородиці був гордістю міста і навіть після зведення «руської митрополії» — Софійського собору — Десятинна церква не втратила свого значення: тут відбувалися урочисті церемонії, ховали князів. За звеличення Києва побудовою такої церкви Володимир одержав похвалу від митрополита Іларіона у творі «Слово про закон і благодать» (написаному між 1037—1050 рр.). Через 250 років, під час золотоординської павали, Десятинна церква стала останнім оплотом героїчної оборони киян і завалилася від стінобійних машин та напору оборонців, що стовпилися на її хорах.

Серед богородичних храмів відзначалися також Успенські церкви на Подолі, у Вишгороді, Володимирі, Новгороді-Сіверському, в Єлецькому монастирі, благовіщення у Чернігові. Іпатіївський літопис згадує, що в 1037 р., у період князювання Ярослава Володимировича, церква імені благовіщення богородиці була вимурована на Золотих во-

ротах. В 1073—1078 рр. був побудований Успенський собор на території Києво-Печерської лаври (зруйнований у 1941 р.). Велика церква імені богородиці, в якій перед походом на Литву разом з своїми воїнами молився князь Данило Галицький, знаходилася в місті Мельнику.

Осередками пропаганди богородичного культу були і монастирі. Один з них — у Києві, над Хрещатиком, заснували ченці, надавши йому ім'я богородиці, зображеної на Влахернській іконі, копію якої привезла князю Володимиру його дружина Анна з Константинополя. Богородичні монастирі засновуються також в Карпатах, на Болдиних горах біля Чернігова і навіть в Єрусалимі, де виникає руська колонія ченців.

Культ богородиці позначився і на оформленні церковних рукописів. Ізборник князя Святослава (1073 р.) та мініатюри Остромирового Євангелія (1056 р.), інші рукописи того часу прикрашались образками, які відтворювали події з життя діви Марії.

Всіляко вихваляли богородицю й ченці-літописці, часто використовуючи для цього епізоди, пов'язані з ратною доблестю русичів. Наприклад, у найдавнішому Київському зводі літописець Никон так описує похід тмутараканського князя Мстислава Володимировича на касогів (черкасів) і його боротьбу з касожським вождем Редедьою. До кривавої битви між русичами і касожськими воїнами не дійшло — полководці вирішили спробувати свої сили особисто. Редедя був вище зростом за Мстислава, і останній під час боротьби став знемагати, піддаватись су-

противнику. Та у вирішальний момент він, мовляв, звернувся до богородиці, вимолюючи у неї допомогу. На випадок перемоги князь обіцяв побудувати на її честь церкву. Богородиця зважила на прохання руського князя, і він негайно відчув у собі нові сили та поборов Редедю. На честь цієї перемоги князь побудував у Тмутаракані величну церкву, надавши їй ім'я богородиці.

Запровадження християнства, безперечно, сприяло падходженню на Русь літератури не тільки біблійного характеру, але й перекладної — з грецької та старовврейської мов, творів візантійської літератури, що допомагало паддніпрянському молодохристиянину «відкрити очі на світ», давало «душевну насолоду». Це справило великий вплив і на розвиток оригінальної літератури. Наприклад, у легендарних доповненнях до новозавітної книги «Діянь апостолів» давалися конкретні подробиці, які розвивали мотиви біблійного тексту. Здебільшого вони відзначалися легендарно-казковим спрямуванням, часто характеризувалися сходженням священних осіб і подій до рівня повсякденних побутових відносин, позначалися такими рисами християнської моралі, як лагідність, доброзичливість, непротивлення злу насильством. Все це сприяло тому, що ці апокрифічні перекази набули певного поширення й мали неабиякий вплив на розвиток релігійної поезії, зокрема на трансформацію колядок і щедрівок, генезис яких пов'язаний з дохристиянським періодом в історії Русі — святкуванням зимового сонцестояння та приходом нового року. З запровадженням

християнства колядки і щедрівки увібрали в себе чимало релігійних елементів. Особливо в народній творчості відобразились апокрифічні легенди. Наприклад, в одній із щедрівок господь-бог та апостоли займаються хліборобською справою — орють, сіють, жнуть:

Сам господь-бог за плужком ходить,
Пречиста діва їстоньки носить.

В іншій щедрівці народ, шукаючи соціальної справедливості, висловлює побажання, щоб богородиця заступилася перед богом за «праведні душі», була справедлива при оцінці їхніх вчинків:

Ой, сів Христос та вечеряти,
Прийшла до нього та Божая Мати.
— Сідай, сідай, Мати, з нами вечеряти!
— Ой, спасибі, синку, за цю вечоринку!
Ой, дай мені, синку, золотії ключі,
Треба рай і некло поодмикати,
Праведнії душі та повипускати.
Тільки отієї та й не випускати,
Що в п'ятниченьку рано поснідала.
А у недільку рано проспівала.
Що рідну веньку та й палаjala,
Ще й не палаjala, тільки подумала.
Ой, і щедрий вечір та і добрий вечір.

Образ богоматері, завезений на Русь з Візантії, суттєво видозмінюється. Він ніби знову народжується на нових просторах, набуваючи рис давньоруського художнього сприйняття жінки-матері. Марію, яка з'явилася на Руській землі в художніх та архітектурних композиціях храмів її імені, русичі спочатку сприймали екзотично, як матір, що прибула в гості з чужих країв. Але поступо-

во візантійська Марія, не втрачаючи канонічності, ставала образом Руської мадонни.

Такою вона пройшла через століття, такою вона постає перед нами в центральній апсиді — горішній частині запрестольної стіпи Володимирського собору в Києві. Виконаний талановитими майстрами живопису під керівництвом Віктора Васнецова, цей образ втілює в собі кращі традиції багатовікового вітчизняного церковного живопису і відрізняється серед подібних творів не лише на східнослов'янських землях, а й у Західній Європі. Марія з Володимирського собору позбавлена скульптурності, непорушного самоспоглядання і самозаглиблення. Проста й велична, як і тисячі жінок-матерів, вона близька навіть тим, кого недоля позбавила щастя материнської доброти і синівської любові.

Багато поколінь наших предків втілювали в образі богоматері ідеал жінки — вірної захисниці, доброї і дбайливої матері, яка глибоко переживає за долю свого сина і памагається полегшити його муки задля спасіння людства. Цей образ складався поступово, він утілює в собі риси богинь-матерів Стародавнього світу, милосердних «заступниць» і годувальниць роду людського.

БОГОРОДИЧНІ СВЯТА

Характерною рисою раннього християнства була майже повна відсутність релігійних свят. Існували загальні зібрання віруючих, на яких влаштовувалися колективні молін-

ня та культові трапези, зокрема обряд переломлювання хліба, але свят не було. Святковий побут для перших християн був великим гріхом, тому що, як говорили вони, «бог страждав і нам велів». Релігійні свята з'являються в християнстві пізніше, коли на Нікейському соборі в 325 р. воно було визнано державною релігією Римської імперії.

Саме з цього часу проповідники християнства розгортають широку місіонерську діяльність серед віруючих інших, в основному язичницьких, релігій. Однак у свідомості віруючих язичників, якими поповнювалися лави християнських громад, була ще живою і міцною віра в старих богів. Цю віру треба було чимось витіснити із свідомості людей, внести щось нове, відмінне, і разом з тим християнське. Цим новим і став всеосяжний культ «святих», з допомогою якого, за влучним зауваженням Ф. Енгельса, християнство «могло витіснити у народних мас культ старих богів»¹.

Залучаючи язичників до своїх громад, «святі отці» християнства переймали і їхні релігійні свята та обряди, переробляючи їх відповідно до християнських догм. Серед численних свят та обрядів, що їх запозичили християни в язичників, були й богородичні свята.

Одне з них — свято зачаття Анни, матері богородиці. В церковній історії — «життях святих» — розповідається, що батьками дівки Марії були Іоаким і Анна, які вели праведне життя, постійно молилися, дотримувалися постів, приносили богові жертви вдвоє щедріші, ніж інші віруючі. Вони щоденно

ділили свої прибутки на три частини: одну жертвували в храм господній, другу роздавали бідним і мандрівникам, решту витрачали для власних потреб. Так прожили Іоаким і Анна до глибокої старості. Вони не мали дітей, хоч були одружені понад 50 років. Бездітність у іудеїв вважалася неславою перед людьми, божою карою за гріхи, тому Іоакима й Анну висміювали одновірці. За законами фарисеїв Іоаким мав право вимагати розірвання шлюбу з безплідною дружиною. Але, як праведний чоловік, він шанував її за доброту, покірність та щедрі добродієства і тому продовжував з нею жити в постійному пості, молитвах та милостинях, не втрачаючи надії на те, що бог почує їхні молитви.

Якось під час свята оновлення храму Іоаким, як й інші віруючі, поніс туди пожертвування, але архієрей Іссахар відхилив їх, дорікаючи йому за бездітність: «Господь через якісь твої таємні гріхи відняв від тебе благословення». Одноплемінники також докоряли йому за безплідність дружини. У розпачі Іоаким подався в пустелю і там 40 днів постився, плакав, молився, щоб бог визволив його від незаслужених докорів і ганьби та подарував йому на старість чадо.

У цей час Анна, дізнавшись про завдану архієреєм образу, вийшла в сад і там, плачучи, заламуючи руки, молилася, випрошуючи в господа радості материнства. Вона підняла очі до неба, серед гілок лаврового дерева побачила гніздо з пташенятами і сказала: «Яке горе мені самотній: всі у світі тішаться дітьми — і птаці, і зорі небесні, і звірі

земні, і земля припосить вчасно свої плоди, і всі благословляють тебе, боже! Одна я, як степ безводний, без життя і без рослинності. Поглянь на мене, боже, і почуй молитву мою!»

Саме тоді, мовляв, і з'явився Анні ангел — небесний вісник радості — та сказав їй: «Анно, Анно! Почута твоя молитва, зітхання твої пробилися через хмари, сльози твої з'явилися перед богом і ти зачнеш дочку преблагословенну, через неї одержать благословення всі земні племена і буде подароване всьому світу спасіння...» Анна схвилювалася такою звісткою і пообіцяла ангелу посвятити дитину богу, щоб вдень і вночі вона вихваляла його святе ім'я.

Так поетичну і хвилюючу для віруючих розповідь християнська церква вміло переплітає з життєвими ситуаціями, побутовими подробицями, щоб підвести слухача до сприйняття Марії як божественної істоти, життя якої, мовляв, з самого початку було таємничо зв'язане з потойбічним світом. Без втручання останнього не обійшлося і зачаття Анною Марії.

Як зазначалося вище, довгий час в християнській церкві не було єдиного погляду на божественність діви Марії. Тому свято зачаття Анною дочки Марії, яке відзначалося 22 (9) грудня, було встановлено лише у IV ст., після засудження несторіанства.

На Русі свято зачаття утверджувалося досить важко. Адже воно відзначалося на початку зими, похмурої пори присмеркових коротких днів. До того ж свято збігалося з господарським календарем. Однак церква

приділяла цим урочистостям велику увагу, оскільки траплялася нагода продемонструвати віруючим силу молитви. Анна молилася 50 років, випрошуючи у бога дитину. І він, мовляв, почув її, бо вона щиро вірила у нього і ніколи не сумнівалася в його всемогутності.

Хоча свято зачаття не користувалося широкою популярністю, для багатьох жінок воно стало близьким і зрозумілим. Адже хто з жінок не хоче стати матір'ю, та не кожній випадає щастя материнства. Тому це дивно, що в цей день багато хто з жінок слухає церковні проповіді, молиться, сподіваючись на здійснення своїх бажань.

Оснoвний мотив святкування зачаття Апною дочки Марії фактично суперечить суті християнського віровчення про те, що земне, плотське життя повинно бути подавлене в ім'я життя духовного. Саме людина, яка подавила в собі плотські пристрасті, з точки зору християнської церкви вважається найбільш добродесною. В той самий час християни урочисто відзначають день зачаття богородиці, надаючи, по суті, значення священності гріховному акту, як його розуміють у християнстві.

Широко відзначається у християн свято народження богородиці, або, як його інколи називають віруючі, «мала пречиста». Воно стало поширюватися у IV ст., коли в результаті довголітніх суперечок у християнстві почало формуватися єдине уявлення про божу матір та її «біографію». Остаточо це свято утвердилось в VI ст. Саме тоді імператриця Єлена на вшанування пам'яті діви

Марії побудувала храм. Датою свята обрали 8 вересня (21-го за нов. ст.) і вона була обрана не випадково. Річ у тому, що в цей період відзначалися язичницькі свята, зв'язані з завершенням жнив. Спроби церкви витіснити їх були безуспішними. Тому вона надала їм новий зміст, зв'язавши з певними подіями християнської історії. До того ж у той час християнство закріпило початок нового року 1 вересня. Отже, відносячи народження Марії на початок року, церква тим самим проголосила, що воно було початком і передумовою всієї «священної євангельської історії врятування світу».

Замінивши язичницькі торжества, зв'язані з завершенням жнив, свято народження богородиці зберегло багато старих традицій і звичаїв. Так, в деяких російських селах у цей день жінки збиралися на березі річки, озера чи ставу біля вівсяного короваю, співали обрядових пісень. Потім коровай розламували на частини і ділили між присутніми. Цим «освяченим» хлібом пригощали худобу, вважаючи, що він збільшить її плодovitість та продуктивність. Цей язичницький за своїм походженням звичай зберігся з тих далеких часів, коли хлібом нового врожаю було прийнято частувати душі померлих і духів-покровителів за їх сприяння у вирощенні врожаю.

Встановивши свято народження богородиці, християнська церква перш за все турбувалася про те, щоб воно служило зміцненню віри, впливало на почуття віруючих, зокрема жінок. Саме їм, придувленим соціальною нерівністю, був близьким образ Марії, яка

до народження Христа перенесла різні тягари і негоди, що випадають на долю жінок.

Богородичне покровительство сім'ї і материнству, проголошене християнством, значною мірою ґрунтується на старих, побутових звичаях. Так, у минулому на свято народження богородиці в ряді місцевостей рідні і знайомі відвідували молоді сім'ї. Як правило, весілля в селах справляли восени, після закінчення польових робіт. Від весілля до свята народження богородиці проходив майже рік. Закопомірно, що у родичів було бажання подивитися, як налагодилось життя молодих, а інколи і повчити їх. Після ситого обіду, приготовленого молодю господаринею, господар водив гостей по подвір'ю, сараях, коморах. Родичі таким чином могли дізнатися про те, які результати приніс молодій сім'ї господарський рік.

У день народження діви Марії у церковних проповідях особливо підкреслюється те, що з нагоди народження дочки її батько Іоаким припіс до храму в подяку богу багаті подарунки. Народження дитини в сім'ї — божий дар, повчають священнослужителі, і бога в особі його земних представників — служителів церкви необхідно віддячити.

Великого значення святу народження богородиці духовенство надає і в наші дні, адже більшість віруючих нині становлять жінки. Тому святу, в якому прославляється божа мати і образ якої такої близької жінкам, духовенство намагається надати особливої урочистості. Це, на його думку, зміцнює у жінок віру в заступництво богородиці.

В оцінці народження діви Марії у правос-

лавній та католицькій церквах немає єдиного підходу. За православним вченням, діва Марія, подібно до інших людей, від народження підлягала первородному гріху, переходному від Адама до всіх його нащадків. Оскільки Іоанн Богослов, як пише святий Єпіфаній Кіпрський, хрестив богородицю, то вона таким чином звільнилася від первородного гріха, як і всі віруючі, що здійснюють обряд хрещення. І тільки, мовляв, один Ісус Христос був вільний від первородного гріха, бо він був зачатий від святого духа і діви Марії непорочним способом.

Католицькі богослови вважають, що для діви Марії було зроблено виняток. Вона, мовляв, народилася вільною від первородного гріха, зважаючи на своє виняткове призначення, і є новою істотою, новим творінням бога, покликаним бути матір'ю втіленого сина божого. Для обґрунтування своїх думок католицькі богослови посилаються на слова архангела Гавриїла під час благовіщення: «Радуйся, благодатна, господь з тобою». Вони твердять, що слово «благодатна» означає «вільна від первородного гріха».

Твердження католиків, кажуть православні теологи, суперечать як євангеліям, так і переказу. Слово «благодатна», сказане Марії Гавриїлом, на їх думку, не означає звільнення від первородного гріха, а лише високий ступінь божої благодаті. Це, мовляв, пояснюють наступні слова архангела до пречистої: «Ти знайшла благодать у бога... дух святий найде на тебе і сила всевишнього покриє тебе». І якщо можливий виняток для Марії, продовжують православні богослови,

то, питається, чому він не може бути попіреним на всіх нащадків Адама, щоб визволити весь людський рід від первородного гріха. Але тоді може похитнутися безумовна необхідність для людського спасіння очолювання сина божого і страждань його як спасителя. Одночасно з цим може похитнутися й необхідність існування божої матері, бо втілення сина божого відбувається через неї.

Тому, на думку православних теологів, католицький догмат про непорочне зачаття діви Марії не тільки не підносить її гідність, а навпаки, принижує. Справді, якщо мати божа народилася вільною від первородного гріха, то цим зменшуються її власні заслуги в досягненні святості. Цей католицький догмат заперечує вчення про загальність первородного гріха і тим принижує значення смерті Христа для спасіння всіх людей, допускаючи можливість хоча б для однієї людини досягнути святість без жертви сина божого.

Догматичні сперечання про непорочність діви Марії між католицькими і православними богословами не припиняються і досі.

Християнські легенди розповідають, що дитячі роки діви Марії пройшли у Назареті в умовах благочестя батьківського дому. Коли дівчинці винувнилося три роки, її батьки, виконуючи обіцянку, дану ангелу, вирішили віддати дитину на виховання в єрусалимський храм. У супроводі урочистої процесії, під спів похвальних пісень богіві три дні йшла Марія з батьками до Єрусалиму. Від підніжжя храму до його входу треба бу-

ло піднятися по 15 крутих сходах. Трирічна Марія сама, без сторонньої допомоги, піднялася по них, чим здивувала усіх присутніх, у тому числі й первосвященника Захарія з служителями. Тому він, всупереч церковним законам, повів Марію в ту частину храму, куди вхід жінкам був заборонений.

Тут, при храмі, Марія і залишилася на виховання. Її поселили до одполіток в особливе відділення, де вона мала можливість молитися, читати «священне писання» й працювати — прядти льон і шерсть, вишивати шовком священну одежу. Старі батьки зробили багаті жертвоприношення за прийом дитини на виховання й пішли додому. Розлучаючись, вони не плакали за улюбленою дочкою, розповідає легенда, їх не турбувала ні печаль самотності, ні туга розлуки. Батьки складали подяку богові, який послав їм на схилі віку божественний дар — дитину, і раділи, що цей дар вони удостоїлись принести богу, який дав їм можливість пізнати радість продовження людського роду.

Встановлюючи свято на честь введення богородиці в храм, християнська церква ставила за мету переконати батьків-християн у необхідності приводити своїх дітей до церкви в ранньому віці, коли вони починають розуміти навколишню дійсність. Церковні проповідники, прославляючи вчинок благочестивих батьків Марії, закликали віруючих віддавати дітей на виховання до церкви.

У нашій країні школа відокремлена від церкви, тому сьогодні духовенство орієнтується на сім'ю, памагається переконати віруючих у необхідності залучення дітей до

церкви, закликає їх приводити дітей на богослужіння, щоб таким чином послідовно впливати на їх свідомість, прищеплювати їм релігійні ідеї. Митрополит Николай писав: «Приводьте дітей до божого храму, нехай вони полюблять його з ранніх днів свого дитинства. Хто знає, можливо, згодом у житті, повному немнучого суму і випробувань, коли віра охолоне і молитовний дух згасне, згадається людські її дитяча молитва в храмі божому, яке-небудь слово проповіді церковної, давно почутої, і потягне людину знову під склепіння храму»².

Марія, як і всі дівчата, виховані у храмі, після досягнення певного віку, повинна була вийти заміж, тим більше що вона походила з роду Давида, з якого, за легендами, повинен був походити і месія. Коли дівчині сповнилося 14 років й 11 днів, їй так і сказали в храмі. Але Марія відповіла, що дала богу обіцянку не порушувати своєї невинності і тому ніколи не стане жінкою смертного чоловіка.

Така заява вихованки храму збентежила священників і вони зібрались на раду. Після молитви первосвященнику Захарію, мовляв, з'явився ангел, котрий порадив зібрати старих, нежонатих чоловіків з давидового покоління й доручити їм принести свої жезли. Дотримання невинності Марією повинен був визначити своїм знаменням сам бог. Захарія зібрав 12 старих чоловіків, узяв у них жезли і цілу ніч тримав у храмі. Зранку, коли всі зібралися, жезл родича Марії — 82-літнього вдівця по Соломії, батька чотирьох синів і двох дочок, Йосифа, — розцвів.

А коли Йосиф увяв свій жезл, на нього злетів голуб. Це був знак, що бог обрав Йосифа охоронцем діва Марії.

Церковна легенда розповідає, що Йосиф спочатку відмовлявся, але Захарія налякав старця божим гнівом, від якого може розколотися земля і поглинути його разом з домівкою. Тоді Йосиф скорився божій волі і обручився з Марією, але не для того, щоб узяти з нею шлюб, а для збереження її непорочності. Небесні сили, мовляв, також попередили Марію, щоб вона віддалася під охорону Йосифа. Після заручин подружжя попрямувало до Назарета.

Для чого потрібні були такі заручини? Для ошукання диявола, пояснюють богослови, який знав пророцтво Ісаї: «Ось Діва в утробі зачне, і Сина породить, і назвеш ім'я Йому: Еммануїл» (Ісаї, 7; 14). Боячись народження божественного сина від непорочної діви, диявол пильно стежив за всіма дівчатами. Згодом це пояснення поповнилося ще й іншим: «Заручини Марії з Йосифом потрібні були богові для того, щоб Ісус Христос не був в очах співвітчизників незаконнонародженим, а визнавався б сином Йосифа».

У церковній літературі Йосиф змальовується як нащадок Давида, який втратив багатство та, оволодівши професією столяра, жив з праці рук своїх. Марія не побоялася піти у бідну сім'ю на пестатки. Вона вірила в Йосифа, в його порядність і дякувала богові за те, що він послав охоронця її невинності. Марія покійно молилася, читала священні книги і працювала.

Через півроку після заручин Марії з Йосифом у її житті відбулася подія, в пам'ять про яку встановлено свято благовіщення (слово «благовіщення» означає радісну звістку): перед Марією з'явився архангел Гавриїл, щоб від імені бога передати їй важливу новину. Він сказав: «Не бійся, Маріє — бо в бога благодать ти знайшла! І ось ти в утробі зачнеш, і Сина породиш, і даси Йому ім'єння Ісус. Він же буде Великий, і Сином Всевишнього званий, і Господь Бог дасть Йому престола Його батька Давида. І повік царюватиме Він у домі Якова, і царюванню Його не буде кінця» (Лука, 1; 30—33).

Слова божого посланця здивували Марію, яка хоч і виховувалася в далекому від мирських спокус храмі, проте, очевидно, знала про таємниці дітонародження. Тому вона «озвалася до Ангола: «Як же станеться це, коли мужа не знаю?»... Ангол промовив у відповідь їй: «Дух Святий злине на тебе, і Всевишнього сила обгорне тебе, через те то й Святе, що народиться, буде Син Божий!» ...А Марія промовила: «Я ж Господня раба: пехай буде мені згідно з словом твоїм!» І відійшов Ангол від неї» (Лука, 1; 34—35, 38).

«Благовіщення», подібні описаному вище, зустрічаються в легендах, які були складені задовго до виникнення християнства. Наприклад, вони неодноразово згадуються у старозавітніх оповідях стародавніх євреїв. Так, у книзі «Буття» розповідається, що патріарху Аврааму з'явився сам бог і повідомив, що його дружина Сарра народить сина: «І благословлю Я її, і стапуться з неї

народи, і царі народів будуть із неї... Сарра, твоя жінка, сина породить тобі, а ти назвеш ім'я йому Ісак. І Свого заповіта з ним Я складу, щоб був вічний заповіт для нащадків його по нім» (Буття, 17; 16, 19). Є подібний сюжет і в «Книзі Суддів». Жінці якогось Маная, яка страждала від бездітності, з'явився ангел і повідомив її, що вона зачне й народить сина. Отже євангелісти мали на той час достатню кількість прикладів «чудесних благовістунь» у Старому завіті.

У наш час свято благовіщення католицька церква відзначає 25 березня за новим календарем, а православна — 7 квітня (25 березня за старим календарем). Але так було не завжди. На початку IV ст. існувало єдине свято, присвячене одночасно богоявленню, вступу до храму, благовіщенню і зачаттю Марією сина божого, народженню Христа й поклонінню волхвів. Це насичене різними подіями свято відзначалося 6 січня. Річ у тому, що в день, який відповідав 6 січня за християнським календарем, у країнах Близького Сходу відзначалося землеробське свято, присвячене появі на полях першої порості. В Єгипті, наприклад, воно було пов'язане з культом Озіріса. Тобто християнська церква залишала звичні для землеробів-язичників святкові дні, але змінювала предмет поклоніння. Так язичницькі свята наповнювалися новим, християнським змістом.

У середині IV ст. це свято було розчленоване — 6 січня почали відзначати лише богоявлення і хрещення, а свято народження Христа перенесли на 25 грудня. Одночасно

з останнім святкували і благовіщення, яке згодом виділили у самостійне свято і відвели йому останній недільний день перед різдвом. На початку VII ст., коли здійснювалося удосконалення християнського календаря, церква закріпила за благовіщенням день 25 березня. Тобто благовіщення почали святкувати за 9 місяців до народження Христа. Точну дату цієї події одержали, виходячи з припущення, що одночасно з благовіщенням відбулося й зачаття. Таким чином, свято благовіщення пройшло складний шлях, поки зайняло своє нинішнє місце у церковному календарі. Для християнської церкви встановлення свята благовіщення стало важливою подією, бо з неї бере свій початок життя Ісуса Христа.

На Русі свято благовіщення було тісно пов'язане з сільськогосподарським календарем. Адже весняної пори, коли воно відзначалося, починалися турботи хліборобів про майбутній врожай. Тому зі святом вони пов'язували свої надії на майбутнє: «На благовіщення хмарно — не чекай урожаю». «На благовіщення сонце з ранку до вечора — про ярові турбуватися не треба: блага вість, буде що поїсти...»

Свято благовіщення використовувалося церковнослужителями для того, щоб закріпити віру в богородицю, її заступництво перед богом. Так, у дореволюційному «всенародному місяцеслові» А. Єрмолова вказувалося, що богородиця «худобі травичку дає, бджіл з вулика випускає і зігріває землю в самих її надрах. І оживає природа під покровом її, і розпочинається весняне трудове

життя селяпина». Не на себе, не на власні сили, а на сили небесні в образі богородиці закликало надіятися християнське духовенство, переконуючи віруючих у тому, що їх благополуччя — в міцній вірі, гарячих постійних молитвах божій матері, неухильному наслідуванні християнському вченню.

З вірою в допомогу богородиці пов'язані і благовіщенські обряди. В деяких місцевостях у цей день селяни ставили ікону богородиці в діжку, заповнену посівним зерном, примовляючи при цьому: «Мати божа, Гавриїле-архангеле, благословіть нас урожаєм, благословіть вівсом та житом, ячменем, пшеницею та всякою сторицею!» Вважалося, що зображена на іконі богородиця вплине на долю майбутнього врожаю. З цією ж метою — «благословити» посівне зерно на «хороший ріст», «високий врожай» — до сівалки часто прив'язували благовіщенську просфору.

На благовіщення випускали спійманих восени пташок. Відчиняючи клітки, селяни промовляли: «Сестрички-синички, тітки-чичітки, червонозобі снігуроньки, щоглики-молодці, злодюги-горобці! Ви на поле вилітайте, ви на волі поживете, до нас весну скоріше приведете, божу матір за нас моліть!» Хоч тут і згадується богородиця, видно, що цей звичай язичницький, дохристиянський. Він відноситься до тих часів, коли стародавні слов'яни вірили в те, що після смерті людини її душа перевтілюється в птаха.

Благовіщення вважається у православ'ї одним з найважливіших свят. В церковних

приписах вказується: «...повідомлення архангелом Гавриїлом волі божої для пресвятої діви Марії послужило початком нашого спасіння». Так церква пов'язує свято благовіщення з ідеєю спасіння, яка є основою християнського вчення.

Благовіщенські свята відзначаються особливою урочистістю. За церковним вченням, на благовіщення не тільки людям, але й пташкам не дозволено працювати. В цей день «дівка коси не плете, птиця гнізда не звиває». Стверджувалося навіть, що «зате зозуля без гнізда, бо на благовіщення його звела». В святкових проповідях мирянам вказують на безмежну віру й покірність богу «скромної діви з Назарета», пояснюючи, що саме покірність волі божій і сприяла обранню її матір'ю Ісуса Христа.

Євангелія і міфи раннього християнства охоплювали лише першу половину життя богородиці: від зачаття до дитячих років Ісуса. З поширенням християнства виникла необхідність більш детального опису життя богородиці, як земного, так і загробного.

У пізніших християнських переказах вказується, що за декілька хвилин до земної смерті Ісус Христос попросив свого улюбленого учня — Іоанна Богослова піклуватися про богородицю. Після смерті і вознесіння Ісуса його мати жила в Єрусалимі, у будинку апостола Іоанна Богослова. Вона благочестиво й самотньо проводила свої дні, з любов'ю відвідувала місця, освячені перебуванням і стражданням її улюбленого сина. Богородиця відвідувала Вифлеєм, де народився Ісус, і Назарет, де він жив з батьками.

Деякий час вона мешкала в Єфесі, подорожувала на Кіпр і Афонську гору. Але особливо дорогими її серцю були місця, де Христос терпів тяжкі муки в останні дні свого земного життя. На горі Єлеонській, з якої месія вознісся на небо, вона з материнською ніжністю споглядала те місце, де востаннє стояли ноги мученика за рід людський. Тут, часто заливаючись сльозами, вона молила сина свого, щоб він скоріше забрав її до себе.

Якось під час полум'яної молитви на Єлеонській горі їй з'явився архангел Гавриїл і сповістив, що через 3 дні вона помре. Він також подарував богородиці райську галузку з фінікійського дерева і сказав, щоб її несли попереду похоронної процесії; Марія ж попросила архангела, щоб бог узяв її душу в свої божественні руки, аби на час відходу душі з тіла вона «не бачила князя тьми і пекельних страшилищ та щоб перед смертю побачитися з усіма апостолами». На той час останніх не було в Єрусалимі — вони проповідували євангеліє в різних кінцях світу. Однак ангели принесли апостолів на хмарах до Єрусалима і привели до богородиці для прощання. Ось як про цю подію розповідається в церковній літературі: «Раптом почувся шум, який за своєю силою нагадував гуркіт грому, і хмари оточили дім святого Іоанна Богослова — це за божим велінням ангели доставили апостолів, які розійшлися з проповіддю євангелія по різних кінцях всесвіту. Принісши апостолів на хмарах до Єрусалиму, ангели зібрали їх на Сіоні перед дверми будинку, де проживала мати божа».

На третій день після зустрічі Марії з архангелом Гавриїлом, 15 серпня, як повідомляє життє святих, їй з'явився Ісус Христос з небесними силами в ореолі сяйва, взяв її душу і вознісся на небо. На відзначення цієї події було встановлено свято успіху богородиці. Чому успення? Річ у тому, що в церковній літературі слово «смерть» не вживається. І не випадково. В цьому факті виступає сенс християнської віри, виявляються ті її риси, які є особливо привабливими для пригноблених, ображених, скривджених. Адже не тільки у відношенні до смерті богородиці, але й до смерті будь-якої людини церква вживає не безпощадне слово «смерть», а його синоніми: «усоп», «преставився», «віддав богові душу». І саму труну, останнє пристановище тлінного тіла покійника, церква уникає називати трупою, а ніби пом'якшуючи трагізм смерті, називає її ложем.

Церковні проповідники запевняють, що християнство ліквідувало слово «смерть», адже віруючим, які жили праведно, воно обіцяє безсмертя і ключі від райського блаженства. «Торжество свята успіху, — повчає «Журнал Московской патриархии», — не в одному тільки спомині слави богоматері: свято успення є кінцеве в ній таїнство, а для нас, земпородних її дітей Адамових, — початок великої події, бо пині підтверджує нам ту істину воскресіння Христове, що смерть не є знищення нашого буття, а є лише деякою сходинкою для переходу від земного існування до небесного, і, у разі благочестивого життя, — до вічної слави»³.

Божа матір не вмерла, бо її смерть — це не смерть, а короткий сон, за яким настає торжество, воскресіння і вознесіння, говорив у своїй успенській проповіді архімандрит Палладій. Вона подає нам, християнам, приклад не тільки того, як ми повинні жити, але вчить нас і як треба вмирати. «Усі помremo і ляжемо в домовину. Та чи можемо ми, віруючі, сказати, що гріб наш буде сходами на небо? Ні, не можемо, оскільки він може стати для нас і сходами до пекла, якщо ми не будемо виконувати заповідей божих і наслідувати життя пресвятої богородиці»⁴. Так сучасні проповідники православної церкви намагаються використати богородичне свято, щоб привернути увагу віруючих до загробного життя, необхідності готуватися до нього.

Для того щоб примусити людей повірити в божественність діви Марії, в можливість її покровительства і заступництва перед богом, християнські автори наповнили «біографію» богородиці такими епізодами, які не повинні залишити сумніву у віруючих в її «божественній силі». Ось один з них.

Згідно з церковною легендою, своє тіло Марія заповіла поховати у Гефсиманській печері, де були поховані її батьки та чоловік. Туди й попрямувала похоронна процесія, на чолі якої ішов Іоанн Богослов, тримаючи в руках фінікійську галузку. Апостоли Петро, Павло, Яків та інші несли тіло, а поряд йшли віруючі з свічками й кадилами. Коли процесія проходила через Єрусалим, іудейські начальники та священники вислали військо, давши йому наказ побити

апостолів, а тіло богородиці спалити. Але сяючий вінець буцімто кільцем оточив процесію, і божі ангели уразили нападників сліпотою: хоч вони й чули тужливий спів, але похоронної процесії не бачили.

Тільки іудейський священнослужитель Афоній, проходячи повз процесію, побачив її. Він кинувся, щоб викинути з домовини тіло богоматері, але від одного дотику до труни ангельський меч відсік йому руки. Так, мовляв, восторжествувала божа всемогутність. Потерпілий звернувся за допомогою до апостола Петра, який сказав, що зцілити його може тільки той, кого розіп'яли,— Ісус Христос, але для цього треба щиро вірити в нього та визнати месією. Після того як Афоній розкаявся, його руки приросли і він став здоровим. Побачивши таке чудо, багато іудеїв у цей день розкаялись і, доторкнувшись до гроба богородиці, зцілилися.

Домовину з тілом богородиці поховали в Гефсиманській печері і, щоб ніхто не тривожив покійну, завалили важким каменем. Через три дні до Єрусалима прибув апостол Фома, який не був присутній на похороні богородиці. На його прохання камінь відвалили і відкрили труну. Восстаннє подивитися на Марію прийшов не тільки Фома, але й інші апостоли. На їх подив домовина виявилася пустою, і лише одні пелени нагадували, що тут було тіло пречистої. Надвечір, розмірковуючи під час трапези про причину зникнення тіла Марії, апостоли побачили з'явлення богородиці в оточенні хору ангелів на небесах. «Радійте,— сказала вона апостолам,— я буду з вами усі дні». Так,

мовляв, на третій день після успення богородиця воскресла і вознеслася на небо.

Ось такими подробицями наповнилися в церковній літературі останні дні життя, смерть і поховання діви Марії, хоча ще в середині IV ст. християнський письменник Єпіфаній Кіпрський писав: «Нехай досліджують святе письмо, там не знайдуть відомостей про смерть Марії, померла вона чи не померла, похована вона чи не похована...» Дійсно, в євангельських легендах нічого не говориться про життя богородиці після мученицької смерті Христа. Річ у тому, що в той період, коли писалися євангелія, християнська релігія ще перебувала в стадії становлення і доля богоматері мало цікавила богословів. Становище міняється лише у V ст., після Єфеського собору, коли шанування богоматері почало активно впроваджуватися. А згодом, у VI ст., слідом за іншими святами культу богородиці, християнська церква впровадила і свято успення.

Слід відзначити, що християнська легенда про успення богородиці багато в чому повторює стародавні міфи про смерть язичницьких богородиць. Особливо схожа вона з стародавнім міфом про смерть сірійської богині Кібели. Навіть день, коли в Сирії відзначалася смерть Кібели, став у християнському календарі днем успення діви Марії (28 серпня н. ст.).

Успення богородиці в Руській православній церкві вважається великим двадесятим вселенським святом, бо у цей день спаситель усіх людей в урочистій величі своєї слави зустрів і возніс на небо матір свою.

Відзначалося це свято в кінці жнив, тому й обряди, які збереглися з дохристиянських часів і здійснювалися в той час, були зв'язані з господарськими подіями. Так, стародавні слов'яни, закінчивши жнива, дякували духам за врожай, задобрювали їх. Ці звичаї служителі православ'я намагалися витіснити повими, з елементами шанування богородиці. В населених пунктах влаштовувались хрестові походи та водосвяття. Спеціальними молебнями священики дякували богородиці за присланий урожай.

Великий емоційний вплив на віруючих під час святкування успення богородиці справляє виносення в храмі плащаниці — зображення богоматері в домовині. З церковних амвонів звучать проповіді, в яких вихваляється смиренність діви Марії, віруючим навівається думка, що життєвий шлях божої матері свідчить про те, ніби божою волею може бути дароване безсмертя кожному праведному християнину, який незламний у своїй вірі і безумовно виконує приписи своїх церковних пастирів.

Для прославлення богородиці як небесної матері всіх людей, всемілостивої молитовної заступниці всього світу перед богом призначено ще одно богородичне свято — покрова божої матері. Хоч воно і не відноситься до дванадесятих, найбільш визначних свят православ'я, однак у календарі православної церкви вважається великим. У «Православному віснику» з цього приводу пишеться: «Свято покрова божої матері відкриває для християн небесну славу і благодатну силу її заступництва. Це свято небес-

пої слави богородиці в обителях сина і бога її, празник певичерпного багатства її милосердя до роду людського, торжество її невідступної молитви перед престолом божим за весь світ. Празник Покрова — це свято благодатної єдності нашої в церковній молитві з ангелами, апостолами, всіма праведниками і, особливо, чеснішою від херувимів, славнішою від серафимів, заступницею і владичицею світу, преблагословенною богородицею і дівою Марією»⁵.

Основою для встановлення свята покрова божої матері послужило оповідання, згідно з яким в 910 р. у Візантії під час правління імператора Льва Премудрого на околиці Константинополя — Влахернах — юродивому Андрію та його учню Єніфанію під час всеношної на честь імператора «явилася» небесна цариця, пресвята богородиця. Вона нібито стояла в повітрі у супроводі ангелів та святих, і в молитві до бога огортала греків омофором, або покровом — широкою стрічкою, яка покриває плече (знак архієрейської відзнаки). Андрій згодом заявив, що богоматір була у супроводі Іоанна Предтечі й Іоанна Богослова, а також ангелів і святих, які молилися за рід людський. «Явилася» діва Марія нібито для того, щоб підтвердити, що вона завжди допомагала і буде допомагати грекам та імператорам у боротьбі за віру християнську.

Чим було викликане «явлення» богородиці у Візантії? Річ у тому, що тоді у країні відбувалися заворушення народних мас, а на кордоні імперії нападали кочівники-араби. В 910 р. становище настільки загостри-

лося. що імперію, здавалося, могло врятувати лише чудо. І воно сталося з волі служителів церкви, які намагалися, з одного боку відвернути увагу народу від злиденного життя, згуртувати його навколо імператорського престолу, а, з другого — піднести авторитет самої церкви. «Явлення» юродивом Андрію богоматері з розгорнутим над віручими покровом вони пояснювали як її постійне піклування про християн, як підтвердження підтримки імператора богом.

Проте візантійській церкві не вдалося закріпити цю подію у церковному календарі — репутація юродивого Андрія була надто сумнівною, щоб історію з його «баченням» богородиці закріпити в офіційних церковних документах.

До церковного календаря Руської православної церкви свято покрови увійшло черпаючи з половини століття. Узаконили його великі київські князі, аби зайвий раз нагадати народу, що богородиця завжди незрим присутня при всіх важливих подіях у житті держави, благословляє рішення князівської влади та готова захищати віруючих, розгнівшись над ними свій рятівний покров. Шлях до покровительства богородиці звеличили лише в роки тяжких випробувань. Наприклад, під час боротьби проти тевтонських рицарів на кризі Чудського озера та Куликовому полі, коли Русь скидала з себе золотоординське ярмо.

У житті віруючих на Русі період, на який припадало свято покрови — середина жовтня, — був важливою господарською віхою: «На покрову до обіду осінь, а після обіду

зима», — говорили в народі. Закінчення основних польових робіт та переведення худоби на зимове утримання давало привід відзначити цей день святковим застіллям. До покрови приурочувалися і весілля. «Прийде покрива — дівці голову покрий», — нагадувало прислів'я. З покрови розгорталися осінні базари і торги. Селяни везли на продаж зібраний урожай, привозили додому обнови. Все це впливало на піднесення святкового настрою.

Про першопричину свята — «явлення» богородиці у Влахерні — згадували лише священики. Розповідаючи про влахернське чудо, вони намагалися пояснити, чому богородиця, беручи таку активну участь у житті людей, не являється їм. Адже і там, у влахернській церкві, богородицю та її пишне оточення бачили лише юродивий Андрій і його учень Єпіфаній. Та, на думку церкви, так і повинно бути. Не кожній людині дапо бачити богородицю. З цього приводу в «Журнале Московской патриархии» вказується: «Ми не маємо дару тайнобачення, яким володіли Андрій, Єпіфаній, Сергій Радонезький та ін. Святе, подвижницьке життя, невтомні молитовні підбадьорювання передали їм чистоту серця і тонкощі духовних почуттів та сприймань».

Нагадуючи віруючим про «явлення» богородиці юродивому Андрію, священики переконують їх, що тільки людина, яка дотримується вчення Христа та веде «святе» життя, може удостоїтися «чудесного» бачення, заслужити «покровительство» небесних сил. Для переконливості православні проповідни-

ки памагаються розширити поняття «свято покрова». Протоієрей Олександр Кравченко так пояснює покров богородиці: «Що ж таке покров божої матері над нами? Це заступництво її за нас перед спасителем і господом нашим, заступництво, через яке прощаються наші гріхи, лікуються наші скорботи. Покров богоматері — це її молитва за нас, це слабка, пемічну нашу людську молитву робить сильною перед престолом божим. Покров божої матері — це любов її до нас, та любов, що сповнює серце милосердям і таким чином допомагає нам прокладати шлях до вічного спасіння»⁶.

Прийнявши християнство, Київська Русь за рівнем свого розвитку спроможна була самостійно вести церковне життя та розвивати християнську культуру відповідно до власних потреб. Новостворена церква почала встановлювати і свої свята, канонізувати своїх, руських праведників, прославляти їх величавими богослужіннями, похвальним словом і піснями, створювати житійну літературу. Вже в XI і першій половині XII століть були встановлені свята на честь руських святих — князів Бориса і Гліба (24 липня і 5 вересня, 2 травня)*, преподобного Феодосія Печерського (3 і 31 травня). Урочисті відзначалися такі важливі події в житті Руської православної церкви, як дні освячення новозбудованих київських церков — Десятинної (12 травня), святої Софії — премудрості божої (4 листопада), святог

* Тут і далі дати церковних свят подано за старим стилем.

великомученика Георгія (26 листопада). Крім цих свят церква встановлювала і свята на відзначення подій з історії грецької церкви — перенесення мощів святителя Миколая (9 травня) й свято покрови пресвятої богородиці (1 жовтня) та інші.

За православним церковним уставом на другий день після великого свята відзначається пам'ять тих святителів, які були учасниками подій. Так, на другий день після різдва Христового святкується собор богоматері, після хрещення Ісуса Христа — пам'ять святого Іоанна Предтечі, після стрітення — пам'ять праведних Симеона й Анни. Відповідно до цього на другий день після покрови відзначається пам'ять «блаженного Андрія, Христа ради юродивого, свідка явлення богородиці з покровою».

Свято покрови богородиці було запроваджено православною церквою на всіх східнослов'янських землях. Навіть після Брестської унії, з запозиченням уніатами культової практики католицизму, це свято відзначалося ними, хоча у католицькому церковному календарі такого свята не було.

Але сказане не означає, що в католицькій церкві менше шанують діву Марію. Навпаки, на відміну від інших християнських течій, католицизму властивий розвинутий культ богородиці, так званий маріанізм. Католицька церква шанує богородицю не менше, ніж самого Христа. В церковному календарі католицизму є спеціальні богородичні свята, яких немає в православ'ї, наприклад свято богородиці ласкавої — 11 травня, непорочного серця богородиці — 11 червня,

королеви небес — 22 серпня, найсвятішого імені Марії — 12 вересня, богородиці вервечкової — 7 жовтня. Відзначаються також свята Лурдської богоматері — 11 лютого, богоматері з гори Кармель — 16 липня, Ченстоховської богородиці — 26 серпня. Щовечора у присвяченому богородиці місяці травні на її честь в католицьких храмах відправляються спеціальні вечірні молебні, так звані «маївки». Такий самий звичай відзначаги богородичні свята прибічники латинізації культу запроваджували і в уніатській церкві.

Крім свят на честь важливих дат з життя богородиці, різні християнські церкви встановили свята для вшанування речей, які залишилися після неї. Так, у православній церкві відзначаються свята, пов'язані з ризою та поясом діви Марії.

За християнськими розповідями, в другій половині V ст. візантійці — брати Галвій і Кандид, побувавши на поклонінні «святим місцям» у Палестині, привезли з собою ризу богородиці і поклали її у Влахернському храмі. З того часу день 2 липня відзначається як богородичне свято православної церкви. Ця риза, за церковним вченням, явила немало чудес, охоропяючи Константинополь від нападу персів, русичів, аварів та сарацинів. Так, у 866 р., коли під Константинополем з'явився руський флот на чолі з київськими князями Аскольдом і Діром, риза начебно підняла бурю і перешкодила папасникам захопити місто. Наміри підкорити Візантію були зірвані, і русичі під впливом чуда прозріли і прийняли християнство.

З Палестини до Константинополя був перенесений богородичний пояс, який свого часу діва Марія «подарувала» апостолу Фомі. Від дотуку до нього в X ст., мовляв, видужала цариця Зоя, дружина Льва Філософа. На пам'ять про це «чудо» церква встановила свято покладення пояса пресвятої богородиці, яке відзначається 31 серпня.

Слід сказати, що католицька і православна церкви відзначають також храмові свята, присвячені богородиці. Так, у Львівській уніатській єпархії з 1308 церков і каплиць, які були чинними у 30-х роках XX ст., 381 побудована на честь подій богородичної біографії. З них 99 носили ім'я різдва богородиці, 97 — її покрови, 69 — успення, 44 — введення в храм, 14 — її зачаття. Були також церкви, названі на честь благовіщення діви Марії, матері божої неустанної допомоги, положення її ризи тощо.

Особливе місце серед свят на честь богородиці посідає відзначення пам'ятних дат з історії богородичних ікон, про що піде мова в наступному розділі.

БОГОРОДИЧНІ ІКОНИ

В основі культу ікони лежать уявлення, за якими «духи» («боги») можуть перебувати в різних матеріальних предметах: деревах, каміні, річках, морях тощо. Такі предмети — фетиші — первісна людина вважала божественними і, здійснюючи маніпуляцію над ними, розраховувала на те, що задобрить надприродні сили, вплине

на них у бажаному напрямі. Ікона — розмальована дощинка або полотно з фігурами «небожителів» — по суті, той самий фетиш.

Церковнослужителі намагаються спростувати те, що ікони мають характер фетишів, стверджуючи, ніби шануються не самі ікони, а першообрази, які знаходяться поза ними. Ці твердження не відповідають дійсності, бо ікони вшановуються віруючими не тільки як зображення, через які можна вплинути на «богів», «святих», а й як «особисті» божества, які володіють специфічною надприродною силою. Доказом цього є факт, що різним видам ікон приписуються особливі функції, кожна з них має свою «чарівну» властивість, здатність до «чудотворення» — зцілення від тієї чи іншої хвороби, вирішення важливих життєвих проблем тощо. Ікона «скорботної матері», наприклад, пропагується як цілюща від різних хвороб, «неопалима купина» — як рятувальниця від пожеж. Причому казанська, почаївська, гошівська, ченстоховська ікони богородиці вважаються більш чудотворними, ніж інші.

Історія вишикування ікон свідчить про те, що в очах віруючих вони нерідко виступають як живі істоти, здатні чути й бачити, відчувати біль і проливати сльози чи кров, літати у повітрі, плавати по морях, втікати з місць, які їм не до вподоби, — тобто діяти подібно до інших фетишів та «язичницьких ідолів».

Багато ікон несуть на собі відбиток культу тварин. Так, «святий дух» зображений на них у вигляді голуба, голова євангеліста Луки — у вигляді бика, Іоанна — орла, Мар-

ка — лева. Святий Христофор до XVIII ст. зображався у Росії з собачою головою. Ісус Христос зображувався у вигляді барана або риби і тільки на Трульському церковному соборі (692 р.) було вирішено зображати його в людській подобі. Ікони, як і інші фетиші та ідоли, прикрашалися золотими і срібними виробами, прикрасами з коштовних каменів, свічками, лампадами.

Культ ікон християнство запозичило з більш давніх релігій порівняно пізно — з IV ст., коли воно стало державною релігією Римської імперії і почало пристосовувати до своїх потреб звичні для мас дохристиянські релігійні уявлення та звичаї. Протягом століть у християнстві точилася боротьба між прибічниками і противниками шанування ікон. Так, ряд отців церкви виступав проти їх культу. Іконоборці у вшануванні ікон вбачали звернення не до бога, а лише до його земної форми, ідола і називали таке вшановування ідолопоклонством.

Боротьба навколо культу ікон спалахнула з новою силою в VIII—IX ст. у Візантії, відображаючи інтереси різних соціальних груп. Вона почалася виступами проти культу ікон у VII і на початку VIII ст. головним чином у Вірменії та Фрігії під певним впливом іудаїзму та ісламу, які не визнають зображень божества. Шанування ікон заборонив у 726 р. візантійський імператор Лев III Ісавр. Його підтримала і провінційна знать. Однак на II Нікейському соборі, що проходив у 787 р., християнська церква відновила іконошанування. І хоча у 815 р. воно знову було засуджено як ідолопоклонство, проте

незабаром — у 843 р. — Константинопольський собор прокляв усіх, хто боровся проти шанування ікон. З того часу іконошанування закріпилося, а поклоніння їм узаконилося. Для цього були запроваджені молебні, хресні ходи та інші обряди.

Християнська іконографія формувалася під впливом зображень індійських та ірацьких богів, а православна — ще й давньоруських. Іконописними прообразами діви Марії послужили зображення богородиць Ісиди, Кібели, Астарті. Новим елементом, внесеним християнством у зображення богів, було підкреслення зневаги до всього земного. Малювання ікон суворо регламентувалося і перебувало під контролем церкви.

Створити образ діви Марії і зобразити її лик на іконах було вирішено на III Єфеському церковному соборі (431 р.), який затвердив учення про богородицю. На цьому соборі, як згадувалося вище, розгорілася боротьба проти несторіанства — християнсько-богословського вчення, яке відмовлялося називати діву Марію богородицею і вважало її людинородицею. Осудивши несторіанство як єресь, собор затвердив учення про богородицю і почав поширювати його в християнських громадах. З цього часу біографія богородиці почала доповнюватися, з'явилася спеціальна література про неї, а також перші ікони діви Марії. Проте лик богородиці на них зображувався довільно. Один з отців церкви — блаженний Августин (354—430) — з цього приводу писав: «Ми не знаємо обличчя діви Марії. Віримо, що господь Ісус Хри-

стос народився від діви, ім'я якої Марія... Але чи таке обличчя було в Марії, яке уявляється, коли ми говоримо чи згадуємо про це, ми зовсім не знаємо і не перекопані. Можна сказати, зберігаючи віру: може бути, вона мала таке обличчя, може бути, не таке...»

Через те що ікони відображали довільний образ богородиці, протягом тривалого часу вони не користувалися шаную у віруючих. Так, в VI—VII ст. іконоборці відкрито заявляли, що церква не має справжніх зображень діви Марії та звинувачували ченців, які виготовляли ікони, в тому, що вони копіювали, переробляли по-своєму зображення язичницьких богинь античності та видавали їх за зображення християнської богородиці.

У відповідь християнські богослови стверджували, що зображення богородиці на іконах — це копії образу Марії, відбитого ще при житті євангелістом Лукою, який, згідно з християнською легендою, писав портрет Богоматері з натурці, а згодом зробив з нього декілька копій. Але якщо це так, то правомірним є питання, чому прижиттєві зображення Марії з'явилися на світ лише у V ст.? Де весь час вони знаходилися? Чому про них не згадує жоден історик християнства? Ці запитання залишаються без відповіді.

Згадана вище легенда про справжній образ богородиці, намальований Лукою, набула великого поширення. Пензлю міфічного Луки приписувалися десятки ікон. Так, у Греції вважали, що він написав такі ікони діви Марії, як «милостиву» (остров Кіпр),

влахернську (Константинополь), кіккеську (Афон). На Русі Луці приписували київську (яка згодом опинилася в Львівському домініканському монастирі), владимирську, смолепську, тихвінську ікони божої матері. Причому всі вони впаювалися як чудотворні.

З початком запровадження християнства на Русі пов'язана історія однієї з найстаріших у християнстві ікон — влахернської, з собору в передмісті Константинополя — Влахерні. Церковна легенда розповідає, що імператриця Євдокія (408—450) знайшла цю ікону в Антіохії і перевезла до Єрусалима, а звідти — до Константинополя, де та була встановлена сестрою імператора Пульхерією у Влахернському храмі. У VIII ст., коли в Константинополі виникла іконоборческа ересь, шанувальники ікони заховали її в церковній стіні Павтократорного монастиря. Тут нібито у сяйві лампади вона переховувалася близько ста років до відновлення іконошанування.

Після взяття турками Константинополя влахернську ікону перевезли в Афон, а в 1654 р. передали московському царю Олексію Михайловичу. При цьому правитель єрусалимського церковного престолу Гавриїл пояснив, що ікона була покровителькою Константинополя, грецьких імператорів і що цар Іраклій ходив з нею у похід проти персів. З XVII ст. влахернська ікона знаходиться у Москві.

Згідно з іншою легендою, сестра візантійського імператора Анна, одружуючись з київським князем Володимиром, одержала

у весільний подарунок від братів ікону богородиці, яка до того знаходилася у Влахернській церкві. Сама діва Марія, як розповідається у легенді, сприяла Анні у її поїзді до Києва. Вона нібито скликала будівельників, дала їм вказівки, як будувати церкву для ікони на новому місці перебування, а на покриття витрат дала «срібла і золота на три роки». Здійснити намір богородиці будівельникам допомогло видіння майбутньої церкви, яке вони побачили по дорозі з Влахерна до Києва. За бажанням богородиці сталося ще одно чудо: на посвячення церкви до Києва прибули єпископи — чернігівський, ростовський, юріївський, білгородський, хоча київський митрополит їх і не скликав — єпископів нібито повідомила богородиця. З того часу ікона стала «чудотворною», вона «повертала незрячим зір, біспуватих з пут диявольських звільняла, рятувала смертельно хворих».

Для Руської православної церкви особливе значення має тихвінська ікона божої матері, свято якої відзначається 26-го червня. Річ у тому, що з цією іконою пов'язано перенесення центру православ'я з Візантійської імперії на Русь. За християнською легендою, ікона, яка приписувалася апостолу Луці, разом з Євангелієм і Книгою діянь апостольських була надіслана антиохійському царю Теофілу, що прийняв християнство. Після його смерті вона була перенесена до Єрусалима, звідки її у V ст. дружина грецького царя Феодосія Молодшого Євдокія забрала до Константинополя, де для неї був збудований храм у Влахерні. Під час висту-

пів іконоборців ікону заховали в Пантократорному монастирі, а з відновленням іконошанування повернули на місце.

Після того як центр Візантійської імперії — Константинополь, в 1453 р. був захоплений турками-сельджуками, ікона з зображенням богоматері нібито самостійно перемістилася до Тихвіна. По дорозі вона декілька разів зупинялася на відпочинок у п'яти місцях, які згодом Руська православна церква оголосила святими і на яких побудувала храми. В Тихвіні на ікону чекали віруючі. Вона з'явилася над горою біля міста, а потім зійшла прямо в руки священників. Богородиця обрала місце для побудови храму над рікою, де і побудували дерев'яну церкву. Згодом церква згоріла, але ікона залишилася непошкодженою. Заходами князя Василя III Івановича у 1510 р. для неї збудували кам'яний храм, а за вказівкою князя Івана IV Васильовича — монастир.

Тихвінська ікона нібито здійснила багато чудес — хворі зцілювалися, сліпі прозрівали. Протягом багатьох років ця ікона оберігала жителів Тихвіна. Так, у 1613 р. вона допомогла їм захиститися від шведів. Коли іноземці оточили місто, богородиця явилася благочестивій жінці Марії, яка за свою віру одержала зір від чудотворної ікони, і порадила передати оточеним у монастирі, щоб вони обнесли ікону навколо монастирських стін. Молебень на честь богородиці під час хреспного ходу з іконою павіям страх на шведів, і вони зняли облогу монастиря.

Розповідається ще й така історія. Коли

вороги вдруге оточили монастир, богородиця у супроводі Варлаама Хутинського і Зосима Соловецького явилася послушнику монастиря Мартинішу і сказала, що серед присутніх у монастирі є чимало нерозкаяних, які оскверняють святе місце, й через них божа кара може впасти на всіх обложених. Монастир було очищено від нерозкаяних, після того богородиця стала заступатися за тих, хто залишився у ньому. Шведський полководець наказав зруйнувати монастир, а чудотворну ікону порубати на шматки. Тоді захисники монастиря вирішили вивезти ікону до Москви. Але жодна сила не могла зрушити її з місця. Тому довелося покластися на ласку богородиці, і вона нібито допомогла: шведи з переляку повтікали.

Після цієї події у Тихвінському монастирі побували царські послы, які склали подяку іконі-владичиці за допомогу. На їх замовлення з неї було зроблено копію, взявши яку, послы пішли на переговори зі шведами і підписали Столбівський мир. А 17 лютого 1617 р. за допомогою цієї ікони було звільнено Новгород, який 7 років окупували загарбники. З того часу на честь тихвінської ікони було встановлено свято (26 червня), організовувалися хресні ходи, до неї приїжджали на поклопіння прочани з різних кутків країни, члени заможних сімей дарували їй коштовності. Копії ікони Тихвінської богоматері були передані ряду монастирів та храмів.

Святкування іншої, не менш відомої, ікони пресвятої богородиці — владимирської, Руська православна церква за традицією

проводить три рази на рік: 21 травня, 23 червня і 26 серпня. За християнськими легендами, ця ікона була намальована свангелістом Лукою на дошці стола, за яким трапезував Ісус Христос зі своєю матір'ю та праведним Йосифом. У 450 р. вона була перевезена з Єрусалима до Константинополя. На початку XII ст. константинопольський патріарх Лука Хризоверх надіслав ікону князю Юрію Долгорукому, який розпорядився виставити її в дізочому монастирі у Вишгороді, місті княгині Ольги.

У 1155 р. князь Юрій Долгорукий віддав Вишгород своєму синові Андрію. Саме тоді ченці монастиря помітили, що ікона постійно сходить з місця і розташовується посеред церкви. Це знамення князь Андрій сприйняв як небажання богородиці, щоб її ікона знаходилася в цьому монастирі, до того ж у нього давно назривала думка оселитися на півночі — в Ростовському князівстві — і там утвердити незалежне від Києва володіння. Без відома батька він виїхав разом з іконою на Суздальську землю. У Володимирі його гостинно прийняли віруючі, але до Ростова князь Андрій так і не зміг довести ікону, бо нібито коні виявилися безсилим везти її далі. Після молитви перед іконою князь одержав від богоматері вказівку залишити ікону у Володимирі. Він так і зробив — залишив тут ікону та збудував для неї храм — Успення пресвятої богородиці. Саму ікону Андрій прикрасив золотом, сріблом та коштовним камінням.

З того часу ця ікона стала іменуватися володимирською чудотворною. Віруючі в її

чудодійну силу, князі брали її з собою у походи на ворогів. Так, 1164 р. її взяв у похід проти волзьких болгар Андрій Боголюбський і здобув перемогу. Під час молебня, присвяченого богородиці з цієї нагоди, ікона осінилася сяйвом воїнство Боголюбського. А коли 1173 р. проти князя піднялося народне повстання, церковний хід по місту на чолі з іконою богородиці втихомирив незадоволених.

Після смерті Андрія владимирський стіл перейшов до його племінників Ярополка і Мстислава Ростиславичів. Уже в перший день свого князування вони захопили коштовності владимирського храму, а ікону богоматері Ярополк віддав своєму зятю Глібу Рязанському. Це викликало невдоволення жителів Владимира, і вони прогнали Ростиславичів, а Гліб ікону повернув. У 1185 р. владимирський храм згорів разом з усім майном, але ікона не постраждала. Залишилася вона непошкодженою і під час татарського нападу у лютому 1237 р., хоча й втратила коштовну оправу. Церковнослужителі приписують владимирській іконі богоматері і перемогу Дмитрія Донського над Мамаєм 8 вересня 1380 р. на Куликовому полі.

Історики православної церкви відзначають, що слава міста Владимира росла і поширювалася протягом усіх 240 років перебування там ікони богородиці. Коли ж було завершено спорудження богородичного Успенського собору Московського Кремля, її перенесли туди, але й там вона нібито прославилася багатьма чудесами.

Улітку 1395 року на руські землі напали завойовники Тамерлана. Його орди дійшли

до Дону і підбиралися до Москви. Князь Василь Дмитрович зібрав військо й вийшов на ріку Оку, куди в той час була доставлена владимирська ікона богородиці. У день, коли воїни зустрічали ікону, Тамерлан нібито дрімав у своєму наметі й уві сні побачив, як на чолі променистої діви Марії в оточенні ангелів з полум'яними мечами до нього наближаються святителі. Старійшини хана, пояснюючи його сон, сказали, що діва є християнською богоматір'ю, заступницею землі руської. Сон був розцінений як зловісне знамення, і Тамерлан наказав своєму військові повертатися. А православні, дякуючи богородиці, говорили: «Не наше військо прогнало його, не наші вожді перемогли його, але лише сила твоя, мати божа».

На честь цієї перемоги у Москві був побудований Стрітенський монастир на Кучковому полі, на тому місці, де в 1395 р. ікону зустрічали москвичі під час перенесення її з Владимира до Москви, а 26 серпня було оголошено святом стрітення ікони владимирської богоматері та перемоги над Тамерланом. Століттями в цей день у Москві відбувалися хресні ходи з владимирською іконою від Успенського собору до Стрітенського монастиря. У них брали участь і царі, зокрема Іван Васильович та Олексій Михайлович.

Владимирській іконі богородиці церковнослужителі приписують врятування Москви під час її облоги ординським ханом Едигеєм в 1408 р., який раптово підступив до міста, коли в ньому не було ні князя, ні митрополита. Жителі слізно просили богороди-

цю допомогти їм, і вона пібито посприяла: Едигей несподівано одержав звістку про невдоволення в орді, що змусило його повернутися.

У 1451 р. до Москви підступили ногайські орди під проводом Мазовша. Священнослужитель Іона організував хресний хід з іконою богоматері по оборонних стінах міста. Почувши незвичний шум, воїни Мазовша подумали, що це наступає велике військо і тому зняли облогу. А москвичі, зібравшись біля владимирської ікони, святкували перемогу, дякуючи богородиці як «небесній заступниці православних» за її допомогу. Мав намір захопити Москву і ногайський хан Седі-Ахмет в 1459 році. Але його полчища були розбиті. На честь цієї події з того часу в Успенському соборі проводилися урочисті богослужіння.

З іконою владимирської богоматері зв'язана ще одна визначна подія з історії Москви і російської держави. Хан Золотої Орди Ахмат, зібравши численні полчища кочівників, у 1480 році виступив на Москву. Князь Іван III Васильович, згадують церковні історики, підтриманий порадами і молитвами святих, приготувався захищати віру і вітчизну. Він зустрів ворога на р. Угри, яку служителям православ'я називали поясом богоматері. Деякий час супротивники стояли один проти одного на берегах річки, а згодом руські війська відступили, чекаючи переходу татар. Останні роздінили цей відступ як заманювання їх в засідку і теж відступили, а потім з остраху повтікали.

Втеча військ Ахмата означала остаточне

скипшення золотоордпнського ярма. В подяку за визволення 23 червня відбувся хресний хід з владимирською іконою богоматері до Стрітенського монастиря. З того часу цей день церква урочисто відзначає як день визволення від полчищ Ахмат-хана.

Трете свято стрітення чудотворної владимирської ікони богородиці відзначається православною церквою 21 травня. Саме в цей день 1514 р. був здійснений хресний хід з Успенського собору до Стрітенського монастиря з нагоди поновлення владимирської ікони. А 21 травня 1521 р. відбулася знаменна історична подія — врятування Москви від кримських, ногайських та казанських татар під керівництвом Махмет-Гірея. Він раптово напав на московські володіння і став за декілька верств від Москви. Патовпи москвичів збіглися до храмів, щоб у небесних сил вимолити собі порятунок. В одній із церковних легенд розповідається, що у цей час перед блаженным Василем з'явилася владимирська ікона, яка повідомила, що виходить з Москви разом з російськими святителями. А вночі стара і сліпа черниця Вознесенського монастиря нібито побачила цих святителів у поході разом з іконою. Їм вийшли назустріч подвижники Сергій Радонезький і Варлаам Хутинський, які намагалися переконати учасників походу повернутися до міста. Свій вихід з міста і винос ікони святителі пояснювали тим, що жителі міста забули божі заповіді, тому бог наслав на них варварів, щоб покарати недбайливих. Подвижники порадили їм звернутися до богородиці та просити в неї помилування. Свя-

тителі виконали цю пораду, й ікона богородиці повернулася до собору, а татарам здалося, що навколо міста стоять численні полки руського війська, тому вони зі страхом відступили.

Крім заслуг у визволенні руських земель від золотоординського ярма, владимирській іконі богородиці приписувалися й інші. Так, коли на російській престол сів самозванець Лжедимитрій, який хотів покатоличити руський народ, його слуги увірвалися до храму Успення і почали знущатися над патріархом Йовою. Тоді патріарх зняв з себе панагею, поклав її біля ікони богородиці й почав просити у неї допомоги в боротьбі за порятунок православ'я. Завдяки заступництву богородиці самозванця було скинуто з престолу, а православну Росію врятовано.

З чудотворною владимирською іконою богородиці церковні літописці пов'язують усі важливі події в житті Російської держави та її народу. Перед ликом цієї ікони в Успенському московському соборі православні царі коронувалися, перед нею вони молилися, йдучи на ворогів, тут відбувалися церемонії обрання всеросійських митрополитів та патріархів. До владимирської ікони богородиці спрямовували свої моління церковні ієрархи під час війни, пожеж та хвороб. Вони зверталися до неї як до заступниці перед володарями. Так, 1698 р. патріарх Адріан клопотався про помилування засуджених на смерть стрільців перед царем Петром I, тримаючи в руках владимирську ікону богородиці.

На історії встановлення свят іншої ікони

божої матері — казанської — 8 липня і 22 жовтня — яскраво простежуються методи, які застосовувала в минулому Руська православна церква для зміцнення свого впливу. В 1552 р. військо Івана Грозного завойовало Казанське ханство, народи якого сповідували іслам. Велика пожежа 29 червня 1579 р. призвела до заворушень серед жителів Казані, яких царська влада була не в змозі заспокоїти. На допомогу намісникам царя прийшли церковники, які, щоб показати переваги православ'я перед ісламом, сфабрикували «чудо». Було поширено звістку про те, що ніби дев'ятирічній дочці погорільця, казанського стрільця Матрони, уві сні явилася богоматір, яка попросила передати, щоб у визначеному місці відкопали її ікону. Просьбу богородиці було виконано, і 8 липня ікону відкопали, а на місці знахідки збудували церкву та жіночий монастир, для обслуговування якого царська влада виділила понад 100 кріпаків. Так, за допомогою «новоявленої» ікони богородиці вдалося заспокоїти народні маси, не допустити повстання.

З цієї нагоди церква встановила свято, яке відзначається 8 липня. Його поширенню серед віруючих сприяло те, що в житті хліборобів у цей час наступала важлива пора — на півдні Росії розпочиналися жнива, на півночі — косовиця. Молитвами і активною участю в богослужінні селяни намагалися умилостивити богородицю — покровительку землеробства, щоб вона сприяла вирощенню великого врожаю і успішному проведенню жнив.

Друге свято Казанської богородиці, яке

відзначається 22 жовтня, встановлене на честь визволення російських земель від польських феодалів у 1612 р. Народне ополчення, яке очолювали Кузьма Мінін і Дмитро Пожарський, за наполяганням священнослужителів виступило з копією ікони Казанської богородиці, що тоді знаходилась у Москві. Тому перемога ополченців була розцінена церквою як чудо, яке здійснила ця ікона. Спочатку свято Казанської богородиці відзначали тільки в Москві. У 1649 р. цар Олексій Михайлович оголосив його всеросійським.

У 1539 р., задовго до перемоги над польськими феодалами, ікону богородиці перевезли до Москви, а у 1721 р. Петро I велів доставити її до Петербурга, де її прикрасили коштовним камінням. Із спорудженням в 1811 р. Казанського собору у Петербурзі ікону перенесли туди і помістили з лівого боку царських врат. Заходами царської сім'ї її прикрасили перлами та рідкісної величини сицім яхонтом. Все це робилося для того, щоб продемонструвати віруючим особливу опіку богородиці над династією Романових. Казанська ікона часто використовувалася під час проведення хресних ходів по місту, духовенство рекомендувало звертатися до неї за допомогою, щоб зцілитися від очних хвороб, сліпоти.

Організована в Казані «чудотворна поява» ікони богородиці поклала початок фабрикації чудес та чудотворних ікон православним духовенством. З того часу вони почали «з'являтися», «оновлятися», «плакати», «кровоточити» у масовому порядку. Вже па

початку нашого століття налічувалося 602 чудотворні ікони божої матері¹.

У глибину століть сягає легенда про явлення богородиці в невеликому місті Почаїві, що розташувалося на кордоні Волині з Галичиною. З іменем божої матері релігійна легенда пов'язує і назву цієї місцевості, де діва Марія почала здійснювати свої чудеса.* Перше явлення богородиці на Почаївській горі літописці відносять до квітня 1198 р., коли пастух Іван Босий (Божий), що пас вівці на горі, побачив богоматір на скелі, а друге — до 1261 р., коли один із ченців, що проживали в печері, побачив серед ночі у вогняному стовпі богородицю, яка стояла на камені. Це явлення бачив і пастух з хлопцями. Коли згодом вони підійшли до того місця, то помітили слід правої стопи божої матері, наповнений джерельною водою.

Ця подія згодом дістала відображення в релігійній пісні, яку поширювали ченці:

Пасли пастирі вівці на горі.
Увиділи матір божу на скелі.
На цій горі стопку знати,
Де стояла божа мати.
Там воду беруть,
Всім вірним дають.

З того часу Почаївська гора нібито стала місцем божественної слави, а слід стопи бо-

* За іншим переказом, що дійшов до наших днів, у 1240 р. ченці, тікаючи з розгромленого і пограбованого монголо-татарськими ордами Києва і шукаючи притулок у густих лісах Волині, оселилися в цьому місці у печерах і назвали його Почаєвом (від назви притоки Дніпра Почайни).

городиці — джерелом великих чудотворень. Печери гори поступово наповнилися ченцями, які збудували тут монастир, а місцеві феодали стали наділяти його своїми милостинями. Однією з опікунок монастиря наприкінці XVI ст. була волинська поміщиця Ганна Гойська. Під час поїздки по Україні і Росії в 1559 р. у неї гостював грецький митрополит Неофіт. В подяку за виявлену увагу він подарував господині ікону богородиці, привезену з Константинополя.

Ікона якийсь час знаходилася серед інших культових речей в хатній каплиці Гойської, а згодом челядь повідомила, що вона часто випромінює яскраве світло. Це наштовхнуло поміщицю на думку порадити своєму брату Пилипу Козинському, сліпому від народження, звернутися за допомогою до ікони. Той послухав сестру і після молитви до ікони прозрів. Вважаючи ікону чудотворною, Гойська урочисто передала її 1597 р. ченцям, які встановили ікону в церкві Успення.

Наступного разу явлення богородиці відбулося 23 липня 1675 року під час нападу турецьких і татарських військ на Почаїв. Про ці події розповідає ікона, яка зберігається у Львівському музеї історії релігії та атеїзму. Небесна володарка в яскравому сяйві з легіоном ангелів стоїть над Почаївським монастирем, оточеним ворожим військом, і бере участь у битві з загарбниками. Вона перехоплює кулі, які посилають на оточених християн турки, і ними вражає ворогів. Праворуч від богородиці стоїть у повітрі Йов Залізо і молиться. Турки зі страху відступають.

У 1975 р. Почаївська лавра відзначила ювілей — 300-річчя врятування монастиря від турецької навали 1675 р. У «Православному віснику», який акцентував увагу на «чудесному явленні» богородиці, з цього приводу писалося: «Дивний, незрозумілий відступ турків дав підставу для поширення в побожному народі переказу про чудесне визволення монастиря заступництвом богоматері. В старовинній думі говориться, що преподобний Йов Залізо з'явився у молитві перед богородицею над великою монастирською церквою святої Трійці. Вражені цим чудесним з'явленням, турки зняли облогу і почали тікати»².

У 1720 році Почаївським монастирем оволоділи ченці ордену василіан. На їх пропозицію папа римський Клімент XIV видав декрет про коронацію ікони. В урочистостях, які відбулися 1773 р., взяли участь майже 100 тисяч віруючих. Читання декрету папи про коронування супроводжувалося звуками сурми та гарматною стріляниною. Після цього ікону було перенесено до монастирської Успенської церкви.

У 1831 році Почаївський монастир перейшов у відання православної церкви. На поклоніння до почаївської ікони потягнулися численні богомольці вимолюючи у богородиці зцілення, особливо від сліпоти. Прагнучи зробити монастир опорою самодержавства на західних землях Російської імперії, цар Микола I у 1833 р. надав йому почесне звання лаври.

Однією з найдавніших чудотворних ікон богородиці, розміщених у католицьких кос-

тьолах на західноукраїнських землях, вважалася ікона з Львівського домініканського костьолу, яку приписували пензлю євангеліста Луки. За легендою, в 987 р. її привезла з Константинополя до Києва сестра візантійського імператора Анна як весільний подарунок від братів Константина і Василя. Ікона тривалий час знаходилася у скарбниці київських князів, які, вирушаючи у військові походи, брали її з собою. В 1113 р., за князювання Ярослава II Осмомисла, ікону перевезли до Галича. У XIII ст. під загрозою нападу татар старший син галицького князя Данила, Лев, переніс столицю з Галича до Львова. Біля нижнього замку під горою він збудував каплицю святого Івана, куди і помістив ікону богородиці. Поряд князь заснував монастир василіан, щоб молилися при іконі. В 1260 р. дружина Льва — Констанца, дочка угорського короля Белли, випросила у нього ікону з каплицею та монастирем і подарувала їх домініканцям, яких у 1234 р. відрядив на Русь папа Григорій IX. Згодом, коли замок згорів, на його місці заходами Констанци був збудований дерев'яний костьол, де зберігалася ікона, а для домініканців — монастир.

Ікона божої матері, розміщена у костьолі, вважалася чудотворною. Домініканці вели облік її чудес, які в 1627 р. затвердила богословська комісія. У середині 1749 р. цей облік вдруге затвердив католицький архієпископ М. Вижицький, яким у липні 1751 р. була проведена коронація ікони з участю духовенства і трьох християнських ієрархів Львова.

Серед богородичних ікон Львова чудотворною вважалася і Теробовлянська ікона, встановлена у Святоюрському кафедральному соборі. Побутує легенда, що в 1340 р. польський король Казимир Великий, загарбавши Львів, зруйнував монастир св. Юрія, побудований князем Левом у 1280 р., який стояв на вкритій буковим лісом горі, неподалік від р. Полтви. В 1341 р. ігумен Євтимій почав будувати новий монастир, який проіснував ціле століття, а у 1744 р. з ініціативи ієрархів Атанасія і Льва Шептицьких на місці, де стояв монастир, почав будуватися новий храм, у бічній каплиці якого і була згодом розміщена Теробовлянська ікона.

За легендою, в XVII ст. ця ікона знаходилася у Покровській церкві василіанського монастиря поблизу села Зеленці (нині Тернопільської області). У 1673 р. богородиця, зображена на іконі, заплакала, віщуючи нещастя. І воно сталося — на Теробовлю напали грабіжницькі ватаги турків. Населення, хоронячись у місцевому замку, забрало з собою ікону божої матері з монастиря, покладаючи на неї надію на порятунок. Турки не змогли захопити замок і вирішили замінувати фортечні мури, щоб висадити їх у повітря. Але богородиця оберезла християн — вибухова сила мін вразила не їх, а турків. Захисникам привиділося, що богородиця у світлому одязі ходить по фортечних мурах та відвертає турецькі стріли. Наступного, 1674 р. прославлену в боях з бусурманами теробовлянську ікону забрав львівський єпископ Йосиф Шумлянський і встановив у Святоюрському монастирі.

Через два роки після цієї події єпископ Шумлянський, колишній драгун королівського війська, помолившись перед теребовлянською іконою богородиці, відправився на війну проти турків, які тоді стояли біля с. Журавно. Під час бою в нього вистрілив турок, але куля вразила не єпископа, а його ординарця Петруся. Так теребовлянська ікона богородиці, на ласку якої він здався, врятувала його від смерті.

Кулю, яка мала поцілити його, Шумлянський наказав вкрити сріблом і повісити перед теребовлянською іконою. Про події, зв'язані з нею, свідчила срібна табличка з таким написом: «Один турок під час битви під Журавном стріляв цією кулею до особи єпископа Йосифа Шумлянського, а не поціливши його, встрілив у голову півця Петра, від котрої цей і помер. Було це в день св. Михайла 1676 р. в присутності короля, що також був на війні під Журавном. Цю кулю на вічну пам'ятку завішуємо на престолі П. Д. Марії у львівській руській катедрі св. Юра».

Заручившись заступництвом богородиці, єпископ Шумлянський, дорадник польського короля Яна Собеського, відправився на боротьбу з турками під Відень. Тут він був поранений в ліве плече. Вийняту з нього кулю єпископ також велів облити сріблом і повісити перед Теребовлянською іконою богородиці разом з написом: «Отся куля турецька в рішучій битві короля польського Івана III під Віднем з Везиром і турками поцілила в ліве рамя єпископа львівського о. Йосифа Шумлянського, що був присутній

в цій війні при боці короля. Було це в неділю 12 вересня 1683 р. На вічну пам'ять на образі П. Д. Марії Теробовлянської у львівській катедрі св. Юра завішена 28 жовтня 1683 р.» Згодом, переселяючись з святоюрського узгір'я до Онуфрієвського монастиря на Жовківському передмісті Львова, ченці-василіани ці кулі і написи забрали з собою.

Теробовлянській іконі богородиці приписується ще одне «чудо». В 1704 р. Львів оточили шведи, вимагаючи від міщан великого викупу. Віруючі звернулися з молитвами до теробовлянської ікони богоматері, і вона нібито не залишила своїх підопічних: ікона заплакала ревними сльозами. Звістка про це дійшла до шведського генерала Штембока. Для перевірки правдивості почутого він послав комісара Густава Жолдака, який підтвердив, що ікона плаче. З остраху шведи зняли облогу міста. На честь цієї перемоги, одержаної, як говорили священнослужителі, не силою армії, а добродійством і ласками богородиці, на свято покрови у Львові відбувалися урочистості. Перед настанням зими прочани приходили до теробовлянської ікони з поклоніннями та благальними просьбами дати їм на холод зими тепло надії вічного спасіння.

Серед численних легенд про богородичні ікони в католицизмі привертає увагу розповідь про белзько-ченстоховську ікону, історія якої пов'язана з минулим Галицько-Волинського князівства. За церковною легендою, написану в 72 р. євангелістом Лукою на кипарисовому столику ікону богородиці

знайшла у 326 р. мати першого християнського імператора Константина Єлена. Згодом грецький імператор Никифор подарував її імператору Каролі Великому, а той — галицькому князеві Льву, який розпорядився помістити її у белзькому замку.

Після загарбання земель Галицько-Волинського князівства польськими феодалами на чолі з королем Казимиром (мабуть, саме за це папа римський згодом оголосив його «блаженним») його намісником у Белзі був князь Владислав Опольський. Якось під час нападу ординців князь став перед іконою на коліна й слізю молив богородицю допомогти йому врятуватися від ворогів. Раптом через вікно влетіла ворожа стріла і прошила на іконі шию богородиці. Переляканий князь попросив діву Марію помститися за цей вчинок. Просьбу князя богородиця нібито почула — вона наслала на ординців страх і хворобу, від чого панадники повтікали.

Після цих подій Опольський спробував вивезти ікону в своє рідне князівство Ополь, але нікому не було під силу зрушити її з місця. Віщій сон підказав князеві вивезти ікону до Ченстохова та встановити в храмі на Ясній горі. 28 серпня 1382 р. її було встановлено у ченстоховському парафіяльному костьолі, а згодом передано ченцям-павлианам. З того часу ікона богоматері здійснила чимало «чудес». За легендами, богородиця сходила з ікони до короля, даючи йому поради, як завоювати східнослов'янські землі.

В 1430 р. до Ченстохова вступили чеські гусити і забрали ікону з собою. Але довели

її тільки до польсько-чеського кордону — далі везти ікону було їм не під силу. Один з гуситів ударив ікону так, що вона розкололася на три частини, але обличчя богородиці й дитяти не були пошкоджені. Коли інший гусит вдарив шаблею в обличчя богородиці, він упав раптово на землю трупом, а в співучасників відсохли руки, або ж вони були уражені сліпотою. Пошкоджену ікону віруючі повернули до Ченстохова, і вона продовжувала творити «чудеса», зокрема врятувала місто від нападу шведів. За ці «чудеса» римський папа розпорядився провести коронацію ікони, що й було зроблено у вересні 1717 року.

Під час Вітчизняної війни, у 1813 р., Ченстоховську фортецю здобули російські війська. Настоятель монастиря вручив у подарунок царському генералу Сакену копію ченстоховської ікони Богоматері. Імператор Олександр I велів прикрасити цю копію багатою ризою з коштовним камінням і встановити її в петербурзькому Казанському соборі у лівому крилосі. Перед копією ікони було встановлено постійно палаючу лампаду.

Що ж собою являли ікони Богоматері? Що було на них зображено? Для того щоб відповісти на ці запитання, необхідно розглянути історію походження і розвитку зображень Богоматері, які привертають увагу багатьох дослідників і шанувальників церковної старовини.

Художні зображення божої матері, першим автором яких переказ називає апостола євангеліста Луку, які мали б з'явитися ще в I ст., не збереглися до наших днів. До

II ст. церква відносить зображення богоматері в римських катакомбах. Тоді на Сході, в сірійсько-єгипетських церквах, почали складатися перші перекази про життя богоматері, які частково були прийняті церквою і освячені встановленням свят на честь тих чи інших священних подій. Найважливішою з них було різдво Христове, з яким церква пов'язує і найдавніші зображення богоматері з дитиною на руках. Такі зображення збереглися на стінах римських катакомб II—IV ст., в римських скульптурах та на равеннських саркофагах IV—V ст.

Серед найдавніших скульптурних пам'яток, на яких збереглося зображення богоматері, є саркофаг з церкви святого Трохима в м. Арлі та саркофаг з Латеранського музею в Римі. Але ці свідки ранньохристиянського періоду (II—IV ст.) не передали «портретних» рис богоматері, вони лише відтворили діву Марію з дитиною у звичній формі «портретного» елліністичного мистецтва.

Крім зображення богоматері з дитиною, християнське мистецтво освоювало ще одне її зображення — без дитини, з піднятими молитовно руками, типу так званої «Оранти», тобто молитовниці, заступниці. Це, де-що умовне, зображення можна вважати першим іконописним «типом» образів богоматері. «Оранта», будучи одночасно символом Христової церкви, зустрічається як у розписах і мозаїках храмів, так і на деяких культових предметах. Ці два давніх зображення богоматері у V ст. перейшли до візантійського мистецтва і зазнали в ньому творчого опрацювання, а потім поширилися

в усьому християнському світі. Варіантних зображень богоматері — так званих «переводів» — кошій, тільки на Русі нараховувалося понад 200.

Візантійський період іконографії богоматері починається з першої третини V ст. і закінчується з розвитком релігійного візантійського мистецтва в XI ст. III Єфеський собор (431 р.), осудивши єресь Несторія, урочисто проголосив діву Марію богородицею, богоматір'ю. І християнське мистецтво прагне передати цю ідею у своїх творах. Велична жінка, цариця небесна іноді зображається у царському одязі, в урочистій позі, на руках у неї вже не дитина-син, а спаситель, суддя людей.

За час свого існування (V—XI ст.) візантійська іконографія виробила чотири основних типи зображень богоматері, які поступово змінювалися і давали велику кількість різновидів, або «переводів». Усі відомі зображення богородиці поділяються на дві групи. У меншій з них богородиця зображається без дитини, а в другій, значно більшій, з дитиною. Образ богородиці без дитини подався подібно до ікони IV ст. «Оранти» — молільниці, з піднятими або іноді складеними на грудях руками.

Візантійське першоджерело руського іконопису на тривалий час визначило і його характер. В руських іконах початкового періоду домінує візантійський стиль як у змісті зображень, так і в технічних деталях. У зображеннях богоматері, наприклад, відсутні східнослов'янські риси, апостоли пагадують ораторів і філософів, одигнених в еллінські

гіматії та хітони, ангели в зачісках із стьожками нагадують геніїв з античного вівтаря перемоги. Пейзажі зображували гори, про які житель просторої руської рівнини не мав уявлення. На стародавніх руських іконах, до XV ст. включно, зображаються будинки, які своєю архітектурою відрізняються від руських — мають колони, портики, атріуми із скрученою над ними червоною запоною. Привертає увагу грація поворотів і рухів, що нагадує античні рельєфи, ритмічні сполуки фігур (наприклад, у процесії Деїсуса), сувора чіткість і рівновага композицій, вироблена й закріплена тисячолітнім мистецтвом. Усе це — традиції Візантії, коштовний дар еллінізму, переданий нею разом з християнством Давній Русі.

На аристократичному мистецтві, що йшло з Візантії, дедалі могутніше позначався вплив руського мистецтва, яке виражало смак, поняття та звички місцевого люду. В іконописі руської церкви поступово утверджувалося зображення богоматері типу «Оранта». Її чудовий мозаїчний образ XI ст. і сьогодні можна побачити у соборі Київської Софії. Богородиця зображена на загальному мозаїчному фоні. Вона стоїть на чотирикутному золотому камені з піднятими руками. Майже десять століть це зображення богородиці залишалося непошкодженим, очевидно тому і називається вона «непорушеною стіпою».

Інший тип образу богоматері — «деїсусна» — відомий по іконі боголюбської (боголюбивої) богоматері. Вона зображена на весь зріст, із сувоем у правій руці, ліва звер-

нена в молитві до спасителя. Перед богородицею на колінах — князь Андрій Боголюбський.

Друга група зображень богородиці — з дитиною, значно різноманітніша і чисельніша, також має два основних типи. Перший — «цариця небесна», або «нікопея», — це богоматір у вигляді величної жінки, іноді у царському одязі, яка тримає перед собою свого сина — Ісуса Христа, оточеного ореолом святості. В руській православній іконографії цей тип переданий в іконах божої матер «Печерської», «Кіпрської», «Псковської» тощо.

Ікона богоматері «Знамення» — це пояснює зображення діви Марії з піднятими до неба руками і немовлям Ісусом, що перебуває в її лоні. Богонемовля правою рукою благословляє світ, а в лівій тримає сувій як символ християнського вчення, яким він освячує рід людський. Історично ця ікона зв'язана з Новгородом. За староруськими сказаннями, князь Андрій Боголюбський в союзі з іншими удільними князями вирішив приборкати непокірний Новгород і взимку 1170 р. послав проти нього рать. Страх огорнув обложених новгородців, які шукали спасіння у храмі. На чолі захисників був новгородський архієпископ Іоанн, якого згодом церква канонізувала. Він підняв ікону на міську стіну. Одна із стріл противника попала в зображене на іконі обличчя богородиці. Церковні перекази повідомляють, що це викликало страх у нападників і вони стали вражати один одного, чим скористалися новгородці, які кинулися на військо Бо-

голюбського і розгромили його. Відбулася ця подія 25 лютого 1170 р., а відзначається 27 листопада. 1376 р. на місті перемоги новгородців був збудований собор «знамення богородиці».

Другий тип цієї групи — «Одигітрія» (провидиця) — це зображення богоматері з спасителем на руках. Воно, як і «Оранта», відоме ще з ранньохристиянських часів. Цей варіант був найбільш поширеним і на Заході і на Русі. На іконах «Одигітрії» богородиця тримає немовля на лівій руці, причому Ісус не притуляється до матері, як це має місце на іконах, що належать до іконографічного типу «Зворушення», а сидить прямо, споглядаючи на молільників і благословляючи їх своєю правою рукою. У цьому суворому, величному зображенні особливо підкреслено божественність Христа, його неземну владу і силу, тоді як в іконах «Зворушення» передається більше природного почуття любові й ніжності матері, її уболівання за неминуче майбутнє страждання улюбленого сина. В іконах цього типу яскравіше виражено людський аспект богоматеринства і боголюдськості, підкреслюється, що людяність богоматері є і людяність її сина.

Рідкісний у Візантії тип ікони «Зворушення» мав на Русі значне поширення, став однією з головних тем давньоруського іконопису. Це одна з вершин давньоруської художньої іконописної творчості. Ні французька готика, ні італійське Відродження не зуміли вкласти в цей образ стільки теплоти. Вони створювали образи більш людяні, але не більш задушевні. Східнослов'янські

ікони «Зворушення» виправдовують свою назву, при погляді на них глядача охоплює почуття глибокого зворушення. Серед усієї різноманітності людських душевних переживань ті, що зв'язані з материнством, найбільш інтенсивні. В іконах «Зворушення» ці переживання зв'язані з нестерпним уболіванням матері за сина. Материнська жалість перетворюється на співчуття до всіх людей, задля яких Ісус добровільно приніс себе в жертву.

Загальний тип «Зворушення» поділяється на багато варіантів, з яких кожен по-своєму розкриває і передає його зміст. Серед них — ікони «Смоленська», «Тихвінська», «Казанська», «Пименовська», «Ченстоховська», копії яких поширилися на Русі у XII—XIV ст.

З кінця XIV ст. давньоруський іконопис досягає найбільшого розвитку, на багатьох іконах пробивається струмінь національної своєрідності, самобутнього колориту. Аскетичні форми домонгольського іконопису перетворюються на живописно-промовисті та величні творіння Андрія Рубльова, в яких яскраво відбилосся багатство давньоруської культури.

Поступово в давньоруський іконопис дедалі більшою мірою проникають народні смаки та уявлення. Візантійську архітектуру портиків і атріумів змінюють зображення церков. Почали розповсюджуватися ікони місцевих святих з слов'янськими обличчями, одягом, храмами, пейзажем.

Згодом руський іконопис, далеко відійшовши від свого візантійського кореня, зазнав впливу Заходу. Гравюри, друкована

Біблія стають для іконописців їх поводирями. Наприклад, у другій половині XVII ст. Ярославська церква була розписана за картинами голландської Біблії. Почали розвиватися італіанізований живопис та безрелігійне мистецтво. З часів Петра I, коли Росія займає своє місце серед європейських країн, надовго згасає інтерес до давньоруської ікони. Він почав пробуджуватися лише з 80-х років XIX ст., коли в давніх іконах стали вбачати пам'ятники давньоруської культури.

Серед численних копій «Одигітрії» зустрічаються такі зображення богородиці, яким, здавалося б, місце у візантійській іконографії. Вони створювалися митцями так званої італо-грецької, або італо-крітської, іконописної школи. Річ у тому, що зразки візантійського релігійного мистецтва привертали увагу художників Італії і останні, працюючи у візантійському стилі, пом'якшували його сувору велич. Так виник ряд зображень, в яких з'явилася жива, любляча мати з маленьким сином на руках. Візантійські варіанти, з деякими змінами, трапляються і на Русі. Наприклад, зображена на іконі «Голубницько-Конєвська» богоматір тримає сина на лівій руці, а той у свою чергу — два голуби, замість щигля, який вважається в Італії захисником дітей від хвороб.

У XV—XVI ст. з Італії і Балкан в Росію і на Україну потрапили ікони італійських зразків доби Відродження, які також вплинули на вітчизняну іконографію. На це вказують деякі елементи вбрання — чи то світлий, легкий одяг спасителя, оздоблений дрібними квіточками, чи важкий одяг бого-

матері, оздоблений зірочками, як, наприклад, на іконі Барловської богородиці.

Крім згаданих зображень богоматері є і її символічні образи: ікони «Неопалима купина», «Живописне джерело», «Похвала пресвятій богородиці», «Собор пресвятої богородиці», «Благовіщення» та ін.

Церква класифікує зображення богородиці або за географічними ознаками, або відповідно їх благодатно-морального впливу. Так, згідно з першим принципом, церковна іконографія розрізняє ікони тієї чи іншої місцевості. В Російській імперії були ікони з назвою майже кожної губернії та багатьох місцевостей: Владимирська, Вілепська, Донська, Іверська, Казанська, Київсько-Печерська, Муромська, Орловська, Почаївська, Смоленська, Тамбовська, Тихвінська, Чернігівська, Ярославська тощо. Враховуючи благодатно-моральний вплив на віруючого, церковна іконографія розрізняє ікони: «Всіх скорботних радість», «Мплуюча», «В скорботі і смутку потіха», «Вгомони мій смуток», «Стягнення погиблих», «Спасительниця потопаючих», «Несподівана радість», «Розчулення», «Милостива», «Цілющиця» та ін. Зображення богоматері у різних варіантах зустрічається не тільки на іконах, мініатюрах, у розписах та мозаїках храмів, на церковному посуді, а й на предметах, які не мали прямого відношення до культу: на монетах, печатках, царських та князівських прикрасах.

Закінчуючи розповідь про ікони божої матері та їх «чудеса», необхідно сказати, що в наші дні, коли світогляд віруючих значно

розширився, православна церква, на відміну від католицької, більш стримано ставиться до зв'язаних з її іменем різного роду «чудес». Ще розпорядженням патріарха Московського і всієї Русі Алексія (1945—1970) служителям церкви не рекомендувалося рекламувати «чудеса» і брати в них участь. Після цього розпорядження колишні «чудотворні» ікони стали іменуватися «особливо шанованими». Проблему задоволення потреб сучасних віруючих у чуді як факторі пожвавлення релігійності при відсутності новітніх чудес Московська патріархія вирішила поповнити прославленням чудес минулих. Такі чудеса мають ту перевагу, що за давністю важче перевірити їх вірогідність.

КУЛЬТ БОГОРОДИЦІ І СУЧАСНІСТЬ

Розгляд ролі і значення культу богородиці в сучасному світі вимагає певного екскурсу у ХІХ ст., до часів, коли на історичну арену класової боротьби вийшов робітничий клас, з'явився його авангард — комуністичні і робітничі партії, які від імені революційного руху заявили про права трудового народу. Саме тоді серед заходів релігійного впливу на віруючих християнські церкви почали посилено використовувати культ богородиці. Особливі зусилля проявляла католицька церква, яка шанує діву Марію не менше, ніж самого Христа. Католицизму властиве екзальтоване шанування богородиці, так званий маріанізм — розвинутий культ пречистої діви Марії. Щоб ще більше підняти культ богородиці в очах віруючих, папи рим-

ські приймають документи у формі енциклік, послань, звернень, завдань яких полягає у тому, щоб привернути увагу віруючих до шанування богородиці як заступниці, покровительки перед богом. Так, 8 грудня 1854 р. папа Пій IX (1846—1878) опублікував буллу «Інефабіліс деус» з приводу проголошення догмату про непорочне зачаття діви Марії¹. В буллі говорилося, що діва Марія «в перший момент свого зачаття через особливу дію благодаті бога очищена була від будь-якого осквернення гріховного».

З того часу культ богородиці став активно використовуватися католицькою церквою для посилення релігійних настроїв серед віруючих. Особливу роль у цьому грали «явлення» богородиці. Так, 1846 р. діва Марія «явилася» у Ла-Солетті (Франція), 1850 р.— у Риміні, 1862 р.— у Вікаворо, 1988 р.— у Кастель-Петросо (усі три місцевості знаходяться в Італії). Слід зазначити, що всі ці «явлення» богородиці мали місце у тих країнах, зокрема в Італії та Франції, де найбільше поширення дістали ідеї вільнодумства, лібералізму та інші небажані з точки зору церкви прояви суспільної думки. Причому вони відбувалися не в пишних палацах, а в гротах і печерах. Богородиця почала «виявляти» свою демократичність і доступність — вона «являється» представникам нижчих верств населення, розмовляє з жінками й дітьми.

В 1858 р. богородиця «явилася» біля гроту чотирнадцятирічній дівчині з французького міста Лурда — Бернадетті Субіру. Хвора нервово-психічною недугою, вона часто стра-

ждала різноманітними зоровими марепнями. Дівчина перебувала під наглядом місцевого священика, з яким постійно читала Біблію. Тому не випадково, що її видіння мали релігійний характер. Скульптор Фабіні, якому згодом замовили виготовлення скульптурного зображення діви Марії, «явленої» у Лурдському гроті, і в зв'язку з цим дозволили переговорити з Бернадеттою, зауважив, що вона відзначалася фізичною та розумовою відсталістю. У дев'ятнадцять років дівчина справляла враження дванадцятирічної.

Духовенство ізолювало Бернадетту від світу. Її помістили в монастир, джерелу річки, яке знаходилося поряд з гротом, приписали «чудодійну» силу, а на місці «явлення» богородиці спорудили церкву. Розпалюваний десятиріччями психоз навколо «чудес зцілення» джерельною водою з 80-х років минулого століття став прибутковою статтею для спритних ділків. Правдивий опис цих чудес дав у своєму романі «Лурд» відомий французький письменник Еміль Золя, який 1888 р. побував на місці «явлення» богородиці.

У 80-х роках ХІХ ст. культ богородиці почав посилено використовуватись уніатською церквою для поживлення релігійних пастроїв серед населення Галичини. Біля багатьох будинків, каплиць, джерел, криниць встановлювалися скульптурні зображення діви Марії. Коло них проводилися урочисті релігійні ритуали, влаштовувалися масові походи до «священих» місць. У травні 1887 р. галицька преса писала про те, що в хаті селянина з с. Підбірці сталося «чудо»:

обновився образ богоматері. Подивитися на «чудо» прийшло багато віруючих. Найбільший зиск на цьому мав місцевий шинкар, бо його готель завжди був переповнений прочанами. І хоч від атеїстичних переконань тодішня преса була далекою, вона все ж таки зауважила: «Належало би, щоб також місцевий священник навчав людей, що за такими нібито чудесними відновленнями образів, які від часу до часу то тут, то там з'являються, криється дуже часто обман»².

На початку ХХ ст. увагу віруючих християн до оновлення ікон привернуло духовенство Руської православної церкви. У липні 1904 р. один із церковних ієрархів писав обер-прокурору священного синоду: «Оновлення ікон у Херсонській єпархії — явище буденне, щорічно повторюється і навіть по декілька разів; у цьому році воно набрало характеру, деякою мірою епідемічного»³.

Події, що розгорнулися в роки першої світової війни, а саме наростання революційного руху народних мас, стривожили католицьких ієрархів. Саме в цей період вони звернули увагу на невеличке португальське містечко Фатіма, де весною 1917 р. в Ірійському степу Ково да Ірія (за 110 км від португальської столиці — Лісабона) богородиця «явилася» пастушкам Лючії, Франческу та Джацінті. Діва Марія нібито висловила побажання, щоб люди старанно молилися за якнайшвидше закінчення війни та займалися наверненням до віри грішників. Вона, мовляв, також порадила на пожертвуванні віруючими гроші купити процесійні фігури та збудувати церкву на місці «явлення». З травня по жов-

тень 1917 «явлення» богородиці у Фатімі відбувалося щомісяця. Так, тільки у жовтні з богородицею «розмовляло» трое дітей, хоча з 70 тисяч присутніх прочан ніхто «чуда» не бачив.

На місці «явлення» було споруджено церкву. Для задоволення релігійних потреб також збудували каплицю «святих появ»; служба християнського милосердя спорудила будинок для хворих; було обладнано й «чудесне» джерело та заведена книга обліку зцілених. При вході до фатімського храму прочан закликали слова пісні, складеної на честь чуда:

Моліться! Не дайте чесноті завмерти!
Молитва збереже народи від смерті.

Чутка про фатімське «явлення» богородиці розійшлася не тільки по Португалії, а й за її межами. Дійшла вона і до просторів Росії, де на руїнах старого світу чимало віруючих чекало на появу богородиці. Про це свідчить звернення церковного собору від 27 січня 1918 р. до всіх православних християн, серед учасників якого крім духовенства були поміщики, підприємці, генерали царської армії, але не було представників трудящих. Звернення закінчувалося словами: «Мужайся, Русь свята! На допомогу до тебе прийде невидимо матір божя, пресвята богородиця, стіна непорушна, заступниця роду християнського!»

Вірив у заступництво божої матері і такий запеклий ворог соціалістичної революції, як барон Унгерн. Він возив з собою Кяхтицьку ікону богородиці, яку ще в 1854 р. полков-

ник царської армії Д. Бончускул передав у Троїцько-Савський собор і де вона стала являти «чудеса». Барон Упгерн вважав цю ікону рятівною від більшовиків. Проте вона не вступилася за барона — Червона Армія захопила його разом із «заступницею». Проти, сімдесятирічної давності часи, вона і нагадує відвідувачам Бурят-Монгольського краєзнавчого музею, куди її передали червоноармійці.

Явлення богородиці або її ікон, їх «оновлення» та інші «чудеса», зв'язані з іменем богоматері, використовувалися в католицизмі та православ'ї не тільки для закріплення релігійності, в боротьбі релігійного світогляду проти науково-матеріалістичного світорозуміння, проти передової прогресивної думки, а й у класових інтересах панівної верхівки. Яскравим прикладом цього є історія з Самбірською іконою богоматері⁴.

У березні 1927 р. в маєтку карналовницького поміщика Созанського, який був патроном місцевої церкви, розпочався страйк сільськогосподарських робітників. На захист інтересів експлуататора стало уніатське духовенство. З метою відвернути увагу віруючих від пекучих соціальних проблем священники використали 200-річний ювілей «чудотворних» дій ікони самбірської церкви, який саме готувалися відзначати. А історія їх така. 15 вересня 1727 р. священник місцевої парафіяльної церкви отець Андрій на запрошення самбірської міщанки Олени Добрянської відвідав її дім, де учні єзуїтської школи, що проживали там, показали йому криваві сліди, які, мовляв, з'явилися на очах зображе-

ної на іконі богородиці. Після цього ікона була встановлена у самбірській церкві і протягом 175 діб «кривавилася» слізьми. Плач богородиці священники пояснювали як ознаку її турботи про поневолений лихоліттями і кривою народ. Єпископська комісія обстежила «обставини» чуда і проголосила ікону «чудотворною», «плачущою» та рекомендувала віруючим вшановувати її урочисто «на вічні часи», благодіючи у неї допомоги в усіх випадках.

Звістка про «чудотворну» самбірську ікону швидко поширилася, за допомогою до неї поспішали численні прочани, а папа римський надіслав привілей, згідно з яким богослужіння, відправлене в самбірській церкві за покійника, звільняє його від мук у чистилищі. Звісно, документ цей був розрахований на те, щоб церковна каса поповнилася своїми прибутками.

І ось через два століття уніатські священники вирішили нагадати віруючим про «чудотворні» дії самбірської ікони. Серед віруючих був оголошений масовий збір коштів для виготовлення дорогоцінної ризи богородиці, зображеної на іконі. Ця кампанія, яка тривала більше року, а також проведена у серпні 1928 р. ієрархами уніатської і католицької церков коронування ікони золотою короною з коштовним камінням супроводжувалися гострими випадками проти учасників антипоміщицьких виступів та місцевих комуністів.

Ювілей «чудесних» дій ікон богоматері уніатська церква часто використовувала для посилення релігійності серед віруючих та

залучення їх до активної участі у церковному житті. Це можна простежити, наприклад, на культурі гошовської ікони діви Марії. За церковним переказом, на початку XVIII ст. до побожної родини Гошовських, яка жила під Гошовим (нині Івано-Франківська обл.), втікаючи від воєнного лихоліття, прибули дочки Андрія Шугая з-під Бережан. Повернувшись згодом додому, вони залишили господареві ікону богородиці, яку той обрамував.

Незабаром Шугаї зажадали повернення ікони, мотивуючи це тим, що під час пожежі у них згорів цілий двір, а стіна, на якій колись висіла ікона богоматері, залишилася непошкодженою. Проте, наполегливе прохання Гошовського залишити йому ікону взяло гору. І тут образ богородиці став являти «чудеса». Весною 1736 р. дружина Гошовського нібито побачила біля ікони не природну яскравість, а на очах богородиці — сльози. Гошовський сприйняв це як вимогу божої матері передати ікону «для всепародного поклоніння». Так він і зробив — подарував її ченцям-василіанам, де «цариця Карпат», як її іменували літописці монастиря, продовжувала «творити чудеса» в монастирі на Ясній горі.

У записах Гошовського монастиря повідомляється, що жителька с. Лисівець Катерина Ковальська, яка була «навіжена злим духом», полежавши майже годину ниць перед іконою, піднялася і пішла з церкви здоровою. Божевільного Степана Лучковича привезли до ікони закутого в залізні ланцюги, оскільки жодні мотузки не витримували

його навіженої сили. Але перед іконою він розірвав і залізні кайдани, вирвався з рук охоронців, вибіг з церкви і кинувся зі стрімкої скелі «висотою до 100 ліктів» у прірву, де протікала річка. За ним кинулося ще шестеро чоловік і не було сумніву, що вони загинули. Але ті, хто залишився, у своїх молитвах до богородиці «доручили їх гошовській іконі», і, на диво присутніх, усі семеро повернулися нагору живими. А навіжений одужав та дякував богородиці за зцілення.

Від одного звернення до ікони гошовської богородиці негайно «зцілювся» розбитий паралічем поміщик з села Розтічок Іван Витвицький. Болехівський міщанин Юрій Мотлюх завдяки поклонінню іконі вилікував хворі ноги, а дашавський священник, який прибув на миліцях, полежавши перед іконою, повернувся додому здоровим. 117 таких та подібних «зцілень» записано у монастирській хроніці з 1737 по 1800 роки. В подальшому ці «чудеса» тривали.

Напередодні 200-річчя початку «чудотворіння» гошовської богоматері всі її попередні «чудеса» широко рекламувала клерикальна преса. Щомісячний журнал жовківських василіан «Місіонер пресвятого серця Ісусового» розповідав не тільки про минулі «чудеса» ікони, але й про свіжі дива, всебічно вихваляючи роль уніатської церкви в житті віруючих Галичини. Уніатське духовенство влаштовувало багатолюдні прощі до гошовської ікони. В журналі розповідається, як у Жовкві (нині м. Нестеров Львівської обл.), Куликові та навколишніх селах у серпні 1936 р. парохі зібрали близько тисячі про-

чан, що входили до складу чоловічих, жіночих та дитячих хорів та оркестрів, декламаторів, і з піснями, в яких вихвалялася богородиця та небесні сили, попрямували до Гошова. Прочапи слухали проповіді, причащалися, дарували пожертвування «на боже».

Випущені Гошовським монастирем листівки з приводу 200-ліття чудотворної ікони богородиці розписували умови організації прочанства, маршрут, умови харчування тощо. Богомольцям пропонувалося їхати до Гошова цілими поїздами. Вказувалося, що «первосвященні отці» потурбуються про забезпечення всіх прибулих сповідниками, місцями для почівлі тощо. Серед віруючих поширювалися пам'ятки, брошури, буклети, листівки, медальйони, а також тексти молитви до гошовської богоматері, пісні з нотами та різні релігійні атрибути. Василіанський священник М. Лончина звертався до віруючих з закликом: «Спішіть скоріше до пресвятої діви Марії. Вона в злиднях допомагає і від усіх бід захищає як цариця...»

В другій половині тридцятих років класова і національно-визвольна боротьба на західно-українських землях загострилася, робітники і селяни об'єднувалися для боротьби проти фабрикантів і поміщиків. Травневі демонстрації львівських безробітних переросли у загальний страйк, який перекинувся на інші міста й села. Зростанню класової свідомості трудящих активно допомагали підпільні осередки Комуністичної партії і Комуністичної спілки молоді, які діяли в багатьох населених пунктах Західної України.

Уніатська церква не стояла осторопъ го-
стрих політичних подій у краї. Вона взяла
під свій контроль ті населені пункти, які
ставали осередками революційної боротьби і
проводила там заходи релігійного характеру,
спрямовані на послаблення революційного
руху, пожвавлення релігійних забобонів. Так
було і в с. Чайковичі (нині Самбірський рай-
он Львівської області), де діяв підпільний
осередок КПЗУ, який став на чолі політич-
ного страйку селян з вимогою змінити поря-
док землекористування. Щоб нейтралізувати
дії страйкарів, у село прибули ченці-василіа-
ни й організували «чудотворне» явлення ли-
ку богородиці на вікні хати, яка палезала
заможному селянину Якову Городиському.

У репортажі «Нерукотворний образ матері
божої в Чайковичах», надрукованому в одно-
му з релігійних видань, про це «чудо» писа-
лося: «Приголомшені й схвильовані проти-
скаємося через людську масу і стаємо перед
старезною похплюю хатою з двома вікнами.
В цій хаті, яка належить Якову Городисько-
му, сталася надзвичайна подія. Жив у ній
тоді Михайло Солопинка Чайковський з жіп-
кою Феклою. Фекла серед роботи глянула на
вікно і побачила на склі божу матір з немов-
лям на руках, освічену надзвичайно чудес-
ним блиском, з короною на голові. Жінка пе-
релякано спитала чоловіка: «Ти щось ба-
чипш?» А він глянув на вікно і скрикнув:
«Мати божа!»

Рекламно розписуючи це «чудо», газети
попереджали читачів, що своїм «явленням»
у Чайковичах богородиця виявила гнів до
«буцтарів». Клерикали закликали віруючих

ходити на масові проці до повооб'явленої чайковицької ікони, вихваляли «чудо» і стверджували, що спасіння для нарафіїв у молитві і спокуті.

На численних прочан чекали священники-місіонери, щоб висповідати і запричащати їх, залучити до участі у богослужіннях, хресному ході по селу з релігійними піснями. Тридцятитриденна місія супроводжувалася численними богослужіннями, місійними проповідями з вихвалянням «цариці небес», поширенням її чайковицького лику, викарбуваної з цієї нагоди медалі, випущених масовим тиражем медальйонів.

Пролунав і голос ієрархів львівської єпархії уніатської церкви. Так, митрополит А. Шептицький закликав віруючих не допомагати комуністам, бо вони, мовляв, зраджують народ, справу вбогих, терплячих та скривджених. Для підтримки антиреволюційних задумів митрополита клерикали стали пропонувати різні варіанти перетворення Чайковичів в осередок прочанства на Прикарпатті. Так, професор тодішньої Львівської духовної академії К. Чехович запропонував митрополиту за прикладом Лурда побудувати в Чайковичах прочанський центр. «Знаю, що наші Чайковичі силою і славою перевершать французький Лурд, — писав він. — Храм повинен бути не менше, ніж на 20 тисяч чоловік...».

У тридцятих роках, коли міжнародні відносини характеризувалися зростанням напруженості, клерикали починають використовувати культ богородиці для виправдання мілітаризму. Зокрема, католицька церква

оголосила її заступницею військової авіації. Випущений у 1935 р. плакат на честь вторгнення італійських військ в Абіссінію (Ефіопію) зображав мадонну з Ісусом, яка сиділа на танковій башті і благословляла крокуючих поруч фашистських солдатів.

Досвід показує, що без земних потреб жодне «чудо» не виникало. Так сталося і напередодні другої світової війни, коли керівники Англії і Франції підштовхували фашистську Німеччину на війну проти Радянського Союзу. В той час католицька верхівка Ватикану намагалася пожвавити інтерес віруючих до фатімського «чуда», використавши для цього свідчення ще живої очевидиці «явлення» богородиці — Лючії.

Пророцтво богородиці було обнародоване папою Пієм XII (1939—1958 рр.) лише в 1942 р., напередодні битви під Сталінградом. «Бажання богородиці з Фатіми,— твердив папа,— було... повернути Росію до католицизму». Тільки тоді начебто буде у світі мир і щастя. Це пророцтво широко використовувалося антирадянськими колами Заходу.

В період розгортання «холодної війни» папа Пій XII запевняв, що діва Марія являлася йому чотирьох разів, а в грудні 1954 р. під час хвороби він бачив біля свого ліжка Ісуса Христа та розмовляв з ним. Такими посланнями на небесні сили папа хотів заручитися «божественною підтримкою» у своїй реакційній політиці.

Католицька церква намагалася надати антирадянського спрямування і роботі серед християнської молоді. Саме такий характер носив Конгрес католицької молоді, який в

1947 р. відбувся у Фатімі. Учасники конгресу відправили складену з провокаційною метою «молитву фатімської божої матері за Росію». До посилення релігійних настроїв була залучена і Лючія, яка, виступаючи на початку конгресу, сказала, що статуя фатімської богородиці досягне і просторів Росії.

Наполегливо поширюючи культ діви Марії, католицька церква затвердила ряд нових догматів, основний сенс яких полягав у тому, щоб закріпити віру в її божественне походження. Як згадувалося вище, в 1854 р. був прийнятий догмат про непорочне зачаття богородиці, а у 1950 р. папа Пії XII затвердив догмат, що не тільки душа, а й тіло діви Марії вознеслося на небо. На відзначення 100-річчя прийняття догмату про непорочне зачаття божої матері папа Пії XII оголосив про проведення першого марійського року, який проходив з 8 грудня 1953 по 8 грудня 1954 р.

На західноукраїнських землях і в повоєнні роки церковнослужителі не раз використовували «чудесні явлення» богородиці, щоб підтримати віру в бога, закріпити релігійні передсуди. Так, у той час богородиця «являлася» на шпбах вікон у Львові, в селі Тяглові Зборівського району на Тернопільщині, місті Рогатині на Івано-Франківщині.

У грудні 1954 р., в столітній ювілей прийняття догмату про непорочне зачаття діви Марії, група священників та ченців закликала віруючих іти на прощу до місця «явлення» ікони богородиці — на Середнянську гору біля міста Калуша Івано-Франківської області. «Одній жінці. — повідомляли вони, —

біля джерела на Середнянській горі явилася пречиста діва Марія і заявила, що на цій горі віднині буде престол. Звідси вона буде правити світом». І якщо хто прийде сюди, прийме хрещення і повірить у середнянське «чудо», той спасеться, інші ж люди загинуть у «сірчаному вогні», який очікується у пайближчому майбутньому. Діва Марія пібито розпорядилася, щоб віруючі спокували свої гріхи, бо «погибель близька, як в часи Ноя».

Залякуючи віруючих близьким кінцем світу, доводячи необхідність прийняти покуту на святій горі (звідси назва цієї групи — покутники), пропагандисти «явлення» закликали віруючих не працювати на колгоспних ланах, державних і кооперативних підприємствах, відмовлятися від паспортів, забороняти дітям відвідувати школу, читати книги, дивитися кінофільми і повністю віддатися «покуті» (каяттю) в очікуванні страшного суду.

Керівники покутників визначили навіть точну дату «загибелі світу»: 1 квітня 1962 р., а після уточнення перенесли її на 1 травня. Це пророцтво спіткала така ж доля, що й інші передбачення, на які так щедрі ідеологи есхатологічних релігійних течій. «Точну» дату перенесли на 1964 р., а коли й це пророцтво не збулося, кінець світу відклали на невизначений час. Ждіть, мовляв, і тремтіть!

З часу середнянського «явлення» богородиці минуло більш як чверть століття, однак не можна без хвилювання згадувати цю подію. Про неї нагадує і трагедія, що сталася в 1980 р. з двадцятирічною дрого-

бицькою дівчиною Марією Куд. Покутник Семен Скалич безперервним психологічним тиском переконав дівчину, що їй треба негайно спокутувати гріхи. «Спокута» протягом двох годин у крижаній воді обійшлася дівчині дорого: Марії ампутували обидві ноги. А скільки розлучених сімей, скільки дітей при живих батьках стали сиротами? Зусиллями партійних організацій, широкої громадськості вдалося нейтралізувати згубний вплив покутників на віруючих. Вжиті заходи сприяли тому, що покутництво не набуло масового поширення.

В повоєнний час католицька церква продовжує приділяти культу богородиці велику увагу. Наприклад, до проблем маріології* звернувся II Ватиканський собор (1963—1965 рр.), і це знайшло відображення у ряді прийнятих на ньому документів, зокрема, в догматичній конституції «Про церкву». До участі в роботі собору було залучено 12 черниць і 6 мирянок, чого за всю історію католицької церкви ще не було. Учасникам собору демонструвався кінофільм «Марія з Назарету», основна ідея якого полягала в тому, що всі жінки світу, де б вони не жили і чим би не займалися, уособлюють богородицю.

В пошуках нових шляхів впливу на віруючих католицизм узяв курс на більш активну участь жінок у релігійному вихованні дітей, створенні релігійної атмосфери і в сім'ї і в суспільстві.

* *Маріологія* — вчення католицької церкви про місце і роль богоматері Марії в християнстві.

Популяризація культу богоматері є однією з характерних рис розвитку сучасної католицької церкви, яка намагається прищепити цей культ і нехристиянським релігіям. Але якщо раніше місіонери нерідко вдавалися до грубого тиску, то сьогодні вони діють іншим чином. Так, ще в стародавні часи на острові Мадагаскар були встановлені у великій кількості культові споруди — кам'яні стовпи кам-гам-бато. Помітивши традиційну пошану, що її віддають жителі острова цим стовпам, місцеве католицьке духовенство оголосило їх статуями діви Марії. Це рішення було визнано в Римі правильним, про що і записали в конституції «Про літургію», затверджену II Ватиканським собором у 1963 р.

Культ богородиці діви Марії став особливо розвиватися за понтифікату нинішнього папи Іоанна Павла II. Прочани, які наступного після його обрання дня зібралися на площі святого Петра в Римі, говорили: «Це буде папа марійний, бо в кожній проповіді згадує про богородицю». А земляки папи згадували про те, що ще двадцять років тому ксьондз Кароль Войтила на своєму єпископському гербі поруч хреста помістив літеру «М» як символ богородиці Марії.

Іоанн Павло II постійно згадує богородицю в своїх зверненнях до пастви, енцикліках та інших документах. Його перша енцикліка — «Редемптор гомініс» («Спаситель людини») закінчується розділом «Матір нашого задоволення», в якому говориться, що «церква завжди, а церква наших часів зокрема, потребує матері. Сама ж материнська риса цієї любові, що її богородиця вносить в таїнство

покути і в життя церкви, проявляється в особливому зближенні щодо людини і всіх її справ. У цьому полягає таємниця матері. Вічна любов бога-отця наближається до кожного з нас через цю матір, пабирає ознак близьких і легко доступних для кожної людини. Тому Марія повинна знаходитися на всіх дорогах щоденного життя церкви».

До імені богородиці папа звертається і у своїх виступах перед віруючими. Так, під час свого другого візиту до Польщі (червень 1983 р.), зупиняючись на історичному мипулому країни, він відтворив процес становлення і розвитку польської держави через призму численних чудес та дій божественних сил. За його словами, «Польща — особлива земля. Це земля Христа і діви Марії», а католицька церква — основний засіб, з допомогою якого польський народ вистояв у найбільш скрутні моменти своєї історії, зокрема під час поділу польської держави у XVII столітті.

Папа римський всебічно сприяв святкуванню у 1982 р. 600-річчя перевезення ікони божої матері з Белза до Ченстохови, культ якої у Польщі надзвичайно поширений. Під час свого другого візиту до Польщі папа коронував чотири ікони богородиці — Зеленецьку, Брдовську, Любачівську і Сточівську. Зеленецька ікона діви Марії з Келецької єпархії — це копія ікони діви Марії Сніжної з костьолу Санта Марія Маджіоре в Римі. У Брдовській іконі богородиці (Вроцлавська єпархія) польський король Ягайло просив допомоги проти хрестоносців Тевтонського ордену перед битвою під Грюнвальдом у

1410 році. Як відомо, ця битва закінчилася перемогою завдяки героїзму польського та литовського війська, до якого входили українські та білоруські загопи, а також смоленські полки, однак Іоанн Павло II зобразив її результатом втручання богородиці.

Благословляючи віруючих на урочистостях, присвячених коронації Любачівської ікони богородиці, папа сказав: «Мені особливо приємно коронувати Львівську чудотворну ікону, яка знаходиться в Любачівській єпархії». Справа у тому, що після возз'єднання Західної України з Радянською Україною Львівська католицька єпархія була перенесена зі Львова до м. Любачева (10 км від радянсько-польського кордону). Туди перевезли майно, архіви та ікону богородиці, виконану львівським митцем XVI ст. Й. Вольфовичем. Перед цією іконою польський король Ян Казимир у 1656 р. дав обітницю віддати під її опіку народ Речі Посполитої, якщо вона допоможе подолати шведів.

Возвеличенню богородичного культу папа присвятив і свої проповіді під час візиту до Лурду. Він нагадав, що 1983—1984 рр. оголошені святими, тобто роками відпущення гріхів, і віруючі повинні зосередити увагу на таких християнських чеснотах, як каяття та смирення. Звертаючись у Лурді до молодих польських прочан, папа закликав їх бути вірними «не тільки матері божій, що знаходиться у Лурді, а й тій, що з Ясної гори в Чепстохові».

Посилена увага Ватикану за поптіфікату Іоанна Павла II до культу богородиці викликала певну реакцію і в інших країнах Євро-

пи, паселення яких сповідує католицизм. Так, чотири хлопчики і дві дівчинки з невеликого герцеговинського села Меджугір'я (Югославія), розташованого неподалік від міста Мостар, стали свідками «явлення» богородиці 24 червня 1981 року. З того часу богородиця піби́то «являлася» щовечора у визначений час і розмовляла з дітьми. Живописні розповіді дітей про їх «чудесне» бачення настільки привернули увагу прочан, що Меджугір'я, на думку югославської преси, навіть затьмарило Лурд і Фатіму. Психіатри вважають, що у дітей, які «власними очима бачили матір божу», є ознаки «релігійної істерії». Більша частина югославського духовенства скептично поставилася до «чудесного явлення» богородиці у Меджугір'ї, а мостарський єпископ Павао Зенич заявив, що «явлення» діви Марії є галюцинацією. Відгородився від меджугірського «явлення» і Ватікан.

Незважаючи на прохолодне ставлення папського престолу до «явлення» богородиці у Меджугір'ї, це село швидко перетворилося у справжню Мекку католицизму. До «святого» місця потягнулися юрби прочан. Вони витоштували тютюнові плантації, заважали проведенню сільськогосподарських робіт. Католицькі активісти організовували збір пожертв серед віруючих на побудову святині на честь «чуда».

Незабаром після «явлення» діви Марії біля «святого» місця з'явилися усташівські гасла, а група молодиків, повертаючись з поклоніння богородиці, співала пісень, в яких вихвалявся «вождь хорватів» — ватажок

устахів Анте Павеліч, що під час гітлерівської окупації Югославії був «фюрером» маріонеткового уряду Хорватії. У роки другої світової війни усташі співробітничали з фашистами, брали участь у погромах і вбивствах мирного населення, антифашистськи настроєних хорватів, православних сербів, євреїв. Усі ці страхіття вчинялися з благословення або мовчазної згоди ставленика Ватикану, архієпископа загребського, кардинала Алоїза Степинаца, який тривалий час очолював католицьку церкву не тільки Хорватії, але й усїєї Югославії.

Поведінка групи молодиків, як відзначала газета «Освобождение», знаходиться у безпосередньому зв'язку з так званим «явленням» богородиці в Меджугір'ї. Белградські газети писали, що на думку місцевої громадськості це «явлення» було інспіроване окремими представниками католицької ієрархії. Нагадуючи, що в СФРЮ свобода віросповідання гарантована законом, югославська преса підкреслила, що реакційні кола католицької та інших церков зловживають релігійними почуттями віруючих, використовують релігію у політичних цілях.

Спроби використати «явлення» богородиці для пошвавлення релігійності мали місце в 1983 р. і на Львівщині. Так, на шибці вікна хати літньої колгоспниці Катерини Кугуїв з села Підлісся Миколаївського району з'явився силует жіночого обличчя. Позбігалися допитливі сусіди, сміливіші з них, проявивши недовіру, навіть намагалися затерти сліди «явлення», але безуспішно — зображення не піддавалося ні воді, ні ганчірці, то ж при-

сутні визнали, що на склі — зображення божественне, очевидно — діви Марії. Випадки з гурту проявили ініціативу — на підвіконня поклали консервну банку і дзвінка монета стала швидко зановнювати її в міру того, як на подвір'ї почали з'являтися зацікавлені перехожі, що власними очима бажали побачити сліди «явлення» богородиці. За перші дні пожертвування для богородиці склали майже 200 карбованців.

Однак, «зображення» діви Марії швидко втратило свою святість, як тільки співробітники львівського відділення Київського науково-дослідного інституту судової експертизи дослідили його. Було встановлено, що сліди «явлення» — не результат дії небесних сил — вони виконані за допомогою гравірованого кліше шляхом змочування його онуклої поверхні речовиною білуватого кольору, а саме зображення було нанесене рідким склом.

Це шарлатанство під релігійною вивіскою мало стати засобом розпалювання релігійних пристрастей і на їхній піні принести немалі прибутки ласих на незароблену копійку елементам. Зусиллями громадськості затія з богородичним «явленням» у Підліссі була своєчасно викрита.

Підготовка до святкування церковного ювілею — 1000-ліття запровадження християнства на Русі — створила сприятливі умови для поживлення релігійності не тільки серед православних віруючих. В енцикліках, зверненнях до ієрархів церкви та віруючих, інших документах папа римський порушив питання про шляхи подолання розколу між двома частинами християнського світу, його

возз'єднання. Проголошуючи «єдність християнських кореспів Заходу і Сходу Європи», він вважає, що найбільш суттєвим, об'єднуючим церкви началом є культ богородиці, який визнають усі християнські церкви, за винятком протестантських. У березні 1987 р., возвеличуючи «значимість богородиці у справах покути, позбавлення людства від наслідків первородного гріха», Іоанн Павло II оголосив, що з 7 червня 1987 по 15 серпня 1988 р. католицька церква відзначатиме черговий рік богородиці (марійський). На відміну від попереднього марійського року (1953—1954 рр.) оголошений Іоанном Павлом II рік богородиці являв собою ряд заходів, у ході реалізації яких Ватікан розраховував оживити релігійне життя на місцях, організувати масові походи віруючих на прощу до «богородичних» місць, посилити проповідницьку і місіонерську діяльність. Зважаючи на велику кількість «святинь» діви Марії як у католицьких, так і в православних парафіях та монастирях, папа закликав віруючих ходити на прощу до найближчих ікон і «святилищ» богородиці. «Вони, — заявив Іоанн Павло II, — стануть центрами притягання проповідей, місії, духовними пристановищами, катехізисними курсами, центрами соціальних праць»⁵.

Заклик папи не пройшов повз увагу «чудотворців» з західних областей України. Почалися пошуки відповідних об'єктів для організації чудес. Навесні 1987 р., коли в пам'яті народу ще ятрлася пезагосна рана, завдана наслідками аварії на Чорнобильській атомній електростанції, «Радіо Ватікану»

пророкувало українському народу покарання за «грішні» дії під «безбожницьким режимом». І хоча процеси гласності, перебудови і демократизації вже проникли в найвіддаленіші закутки духовної сфери радянського суспільства, на чорнобильській трагедії вирішили погріти руки посії марновірств та злопихателі.

Річниця народного горя стала для них підхожою датою для організації «явлень» богородиці. Вдаючись до такого задуму, його організатори подбали навіть про зовнішній вигляд богоматері — у розповідях «очевидців», які з'являлися то в одному, то в іншому місці біля церков, вона «являлася» віруючим у чорному вбранні. Продумані були і місця пових «явлень». На Львівщині ними стали більше десяти колишніх «святих» місць, які, як правило, розташовані в лісових масивах, де б'ють «цілющі» джерела, і де в дорадянський час часто «являлася» богородиця. Наведемо для прикладу одне з них — каплицю із скульптурним зображенням божеї матері, встановлену на початку ХХ ст. біля джерела в лісі, поблизу села Борпичі (нині Жидачівський район на Львівщині), на честь 50-річчя ювілею прийняття Ватиканом догмату про непорочне зачаття діви Марії.

Однак, сучасного, вимогливого до комфорту прочанина мало влаштовують лісові гущавини і джерела, розміщені в малодоступних місцях, куди під'їжджати важко і незручно.

Серед колишніх «святих» місць найбільш підходящим виявилось село Грушів на Дрогобиччині. Тут у минулому столітті над джерелом була збудована спочатку каплиця, а

потім дерев'яна церква, яка ще тоді стала одним з осередків богомольців бойківського Підгір'я. 5 лютого 1901 р. папа Лев XIII дозволив проведення щорічних відпущень гріхів на свята пресвятої трійці, успення богородиці і воздвиження чесного хреста біля цієї церкви. Особи, які здійснювали у ці дні прощу до грушівської церкви, сповідалися і причащалися, діставали право полегшувати своїми молитвами страждання душ грішників у чистилищі. З того часу прощі стали традиційними. Їх проведення широко рекламувалося у пресі, окремих виданнях.

Вигідним виявився Грушів і з точки зору свого розташування. До нього сходиться багато шляхів — зі Львова, Стебника, Дрогобича, Трускавця, Борислава, Комарного. Дванадцять електропоїздів курсують щодобово через розташовану поблизу станцію Добрівляни в напрямках Трускавець — Львів, Дрогобич — Стрий. Якщо врахувати, що від села не так далеко знаходяться всесоюзні здравниці — Трускавець і Моршин, то відомість Грушева вийшла як за межі області, так і республіки. До того ж значна кількість прочан мала можливість відвідати місце «явлення» богородиці особистим транспортом. Скористалися «чудотворці» і тим, що приміщення церкви тривалий час використовувалося як сховище церковного майна, вилученого із знятих з реєстрації культових приміщень навколишніх сіл. Слід окремо сказати і про те, що свідомість віруючих була значною мірою підготовлена до сприйняття «явлення» богородиці активною пропагандою церковно-служителями «чудес», нібито здійснених бо-

городицею, а також трансляціями «Радіо Ватикану», в яких особлива увага зверталася на популяризацію культу діви Марії.

Недоліки в атеїстичному вихованні трудящих також позначилися на пожвавленні релігійних забобонів. Допускалася поспішність в освоєнні культових приміщень, знятих з реєстрації, а недооцінка терпеливої роз'яснювальної роботи серед віруючих нерідко породжувала конфліктні ситуації.

Не було випадковістю й те, що вибір організаторів «явлення» богоматері випав на дівчинку Марію з сім'ї простих трудівників Кізинів — людей без чітких світоглядних позицій. Мати Марійки — Мирослава, посудомийка. Батько — Роман, робітник осушувальної системи. Організатори грушівського «чуда» орієнтувалися не тільки на класичні атрибути католицького «чуда явлення» богородиці, а й на «чудеса», що мали місце на західноукраїнських землях.

Отже, усі традиційні принципи щодо створення «чуда» у Грушеві були дотримані. Так, богородицю «побачила» дитина, а не доросла людина; Марія, а не її старша сестра Галина, не мати і не батько. Хата Кізинів стоїть на горбку за 120 метрів від церкви, і з їх домівки добре проглядається вся церковна споруда, площа біля неї, садиба, засаджена крислатими ясенями, перев'язаний вишитими рушниками дерев'яний хрест, вогні воскових свічок під ним.

Якось ранком Марійка вийшла з хати, глянула в бік церкви і здалося їй, ніби на балконі дерев'яної будівлі видніється не розточений жуками-короїдами дерев'яний стовп-

чик, а постать жінки у чорній хустці. Своїми спостереженнями дівчинка відразу ж поділилася з матір'ю і старшою сестрою. Дитячу уяву про різьблений стовпчик як жіночу постать мати прокоментувала як «явлення» богородиці. Так вона і казала сусідам, запрошуючи їх на подвір'я, щоб поділитися повиною. Ті пильно вдивлялися в силует стовпчика, але богородиці не помічали.

Багато мешканців села поставилися до «чуда» з недовір'ям, не виявили особливого зацікавлення, то ж організатори грушівського «явлення» кинулися поширювати чутки поза межами села, використовуючи різні форми зв'язку, зокрема телефон і телеграф. У різні місцевості надсилалися телеграми такого змісту: «Негайно приїжджай!», «Очікуване відбулося. Можна їхати». До того ж, про «чудо» в Грушеві оперативно повідомило «Радіо Ватікану» і через день-два звідусіль до села почали з'їжджатися прочани, щоб побачити «чудесне явлення» богородиці. Проте даремно допитливі прочани, які прибули на місце «явлення» пречистої, розглядалися навкруги. То тут, то там можна було спостерігати таку картину. Старша, а то й середніх років жінка, помітивши прибульців, підходила до них, поверталася в бік церкви і речитативом сповіщала:

— Бачу, бачу пресвяту богородицю, преславну матінку божу, заступницю нашу, всю в променях, у чудовій одежі. Вона йде до нас, мило посміхається, руки нам подає...

Прочани з цікавістю позирали на жінку. Якийсь допитливий хлопець, нічого не побачивши, запитав:

— Та що ж ви, тітко, бачите, якщо ви очі закрили?

— І закритими очима також бачу. А ти і відкритими не можеш бачити, бо грішник. У гріхах потонув. Не всім дано бачити пресвяту богородицю. Молися, окаянний, проси пощади у матінки!

Зробивши такий рішучий висновок, жінка прямувала до іншого гурту, падала на коліна, піднімала благально руки і повторювала все спочатку:

— Бачу, бачу пресвяту богородицю, преславу матінку бачу...

А ось інша картина. Чоловік у супроводі жінки і дитини примружує очі і хоч нічого надприродного не бачить, схвально підтакує тим, хто голосно заявляє про свої «спостереження», і пильно стежить за прибулими, щоб відразу ж передати їм свої враження.

— Ось, уважно придивіться! Та це ж сама богородиця. В небесній суконці, з омофором, що накриває своїх вірних...

— Так, так, бачу,— погоджується ново-прибулий, щоб не визнати своєї гріховності. Адже тим, хто стверджує, що ніякої божої матінки не бачить, богомольці кажуть: «Не бачите, бо невіруючі, таким богохульникам не дано бачити». І вже звертаючись до жінки, пояснює їй:

— Ось там, дивися! На третій шибці знизу, бачиш?

Жінка з дитиною прискіпливо вдивляється і, парешті, признається:

— Щось не бачу!

Ці жінка, ні дитина не бачать. Але влад-

ний голос голови сім'ї заставляє її бачити те, чого немає.

Лунали перед церквою і тверезі голоси. Сивий дідусь, учасник Великої Вітчизняної війни, про що свідчила орденська планка на грудях, голосно міркував серед гурту:

— Гей, а чого б то матінка божя прийшла нині до нас з небес? Чому вона не являлася раніше, в час народного горя, коли ми захлиналися під фашистським чоботом, коли зі шнурками-кремпульцями за чесними людьми полювали есбісти *, коли в концентраційних таборах есесівці і гестапівці розпинали народних месників? Де тоді була богородиця? Чому тоді її лик не з'явився на жодній церкві, чи в бараку полонених? Боялася? Не па руку було тоді таке «явлення»? А сьогодні, коли наша країна в ристуваннях перебудови, коли скрізь, у всіх сферах нашого життя розгорнувся процес оновлення, режисери «чудес» вирішили випробувати нашу ідейну єдність, силу і згуртованість. Що їм треба? Протиставити віруючих невіруючим, нацькувати богомольних на атеїстів? Відвернути у такі дорогі весняні дні людей від роботи? Марні спроби! В нашій країні віруючим забезпечена можливість задовольняти свої релігійні потреби, і питається, хіба релігію можна використовувати на шкоду інтересам суспільства?

Минали дні, прочанство набирало все більшого розмаху — тисячі людей відвідували місце «явлення» богородиці у Грушеві,

* Бойовики служби безпеки ОУН (Організації українських націоналістів).

біля церкви різні голоси прославляли діву Марію, лунав гімн богородиці: «Ми тя благаємо і руки возносим, спасай нас, спасай нас, уклібно тя просим...». Поширювалися написані від руки вірші про божу матір, палахкотіли свічки, шілини дверей церкви наповнювалися зеленими, синіми, червоними кущорами грошових знаків. Рушники, хустки, стрічки, квіти, купи хлібних буханців заповнювали прицерковну площу.

Однак жодних чудодійних явищ не відбувалося. Щоб усунути цей недолік, ширилися чутки, що дівчина, яка вперше побачила богородицю, до того була сліпою і німою, а поява богоматері зцілила її від тяжкої педуги. Розрахунок був простий: тисячі віруючих, які ніколи раніше не бачили Марійки, повірять. Коли цю вигадку спростували, то серед прочан виникла інша чутка: незабаром матінка божя вознесеться на небо і забере з собою Марійку. Тому дівчинці довелося негайно залишити «святе місце» і поїхати на відпочинок. Отже, очевидці грушівського «чуда» мали нагоду переконатися, що воно було розраховане на легковірних людей, які сліпо вірять чуткам. Нездоровий інтерес деякої частини населення, поширення всіляких чуток створили обстановку, яка порушувала нормальний хід роботи в колгоспі, навчальний процес у школі, сприяла виникненню антисанітарного стану в селі. Тому органами влади та громадськістю проводилася роз'яснювальна робота серед прочан, місцеві пропагандисти використовували радіофікований автобус з гучномовцем і, не ображаючи релігійних почуттів віруючих, виступали з ко-

роткими історичними роз'ясненнями про те, кому були вигідні «явлення» богородиці в минулому і тепер та чиї інтереси криються за грушівським «чудом». Сільський схід двічі обговорював дії ініціаторів «явлення» богородиці. Таким чином було зроблено все можливе, щоб не створити конфліктну ситуацію, на яку так розраховували організатори «чуда». Останні, побачивши явну невдачу, ще намагалися повторити «явлення» богородиці в деяких районах Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. Але організувати масові походи на прощу і спровокувати конфлікт між віруючими та невіруючими їм не вдалося.

Так розпочався на західноукраїнських землях оголошений Ватіканом другий марійський рік.

Марійську кампанію Ватікану активно підхопили зарубіжні релігійні організації. Так, в 1987 р. українська католицька церква відзначила свій богородичний «ювілей» — 950-річчя проголошення діви Марії «пречистої владичицею України». За відправну дату ювілею було взято закінчення будівництва князем Ярославом Мудрим Софійського собору в Києві. Майже всі рекомендовані українською католицькою церквою звернення до богородиці, молитви до неї, як правило, закінчуються проханнями про повернення в лоно католицької церкви всіх, хто відійшов від неї, закликами до «єднання віруючих під егідою одного пастиря в єдиному стаді». Чимало молитов проникнуті її духом відвертого антикомунізму. Так, у «Посвяті українського народу пречистій діви

Марії з нагоди урочистого відзначення тисячоліття хрещення України» сказано: «О, мати божа, і наша небесна ненько, що під хрестом твого сина разом з ним переносила терпіння цілого світу! Заглянь сьогодні до кожної нашої хати в Україні та витри сльози з заплаканих очей українських батьків і матерів, що мусять дивитися, як безбожний комунізм старається вбити в серцях їхніх дітей віру в бога і любов до свого рідного народу. Не дозволь о, божа мати, щоби вороги бога могли далі поповнювати такі злочини!»

Століттями зверталися віруючі до богородиці за допомогою, століттями надіялися на неї як на заступницю перед богом, покровительку роду людського. Віра у те, що богородиця почує і допоможе, втішала людей, сповнювала їх серця надією на допомогу небесних сил. На цій вірі і намагаються спекулювати ті, хто має намір внести ворожнечу у відносини між віруючими і невіруючими, послідовниками різних віросповідань.

* * *

Ось і підійшла до кінця наша розповідь про одну з центральних постатей християнської релігії — діву Марію, богородицю, образ якої творився протягом майже двох тисячоліть і увібрав риси попередніх, дохристиянських богинь. Водпочас образ жіночого божества — чуйної і всемилостивої жінки, ніжної і дбайливої матері, справедливої заступниці перед богом все більше набував земних рис.

На східнослов'янських землях культ християнської богородиці утверджувався разом

із запровадженням християнства як державної релігії Київської Русі. Поряд з образом спасителя роду людського — Ісуса Христа — священнослужителі втілювали ідеали віруючих і в образі його матері — діви Марії. Багатостраждальна мати, яка розділила з сином тяжкий, тернистий життєвий шлях, намагалася полегшити його муки — такою постає богородиця в церковних проповідях, творах літератури і мистецтва, фольклорній творчості. Такою уявляли її наші далекі предки, такою постає вона перед віруючими і нині, через тисячоліття після запровадження християнства на Русі.

Визначаючи місце культу богородиці в сучасному світі, необхідно брати до уваги те, що ідеал самопожертви, самопосвяти задля добра, втілений в образі цієї міфічної особи, грає значну роль в оновленні людського суспільства, адже мільйони людей вбачають у діві Марії не тільки заступницю перед богом, а й приклад, гідний наслідування.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- ¹ *Снеессорева С.* Земная жизнь Пресвятой богородицы Спб., 1898. С. 115.
- ² Православний вісн. 1979. № 12. С. 18.

Через культ богинь — до поклоніння богородиці

- ¹ *Алмазов С. Ф., Питерский П. Я.* Праздники православной церкви. М., 1962. С. 97.
- ² Місіонер. 1931. № 3. С. 61.

Богородичні свята

- ¹ К. Маркс і Ф. Енгельс про релігію. К., 1956. С. 249.
- ² *Короткова З.* Богородичные праздники. С. 29.
- ³ Журн. Моск. патриархии 1950. № 8. С. 58.
- ⁴ Православний вісн. 1985. № 8. С. 17.
- ⁵ Там же. 1953. № 9—10. С. 297.
- ⁶ Там же. 1978. № 10. С. 15.

Богородичні ікони

- ¹ *Юдин Н. И.* Правда о Петербургских святынях. М., 1962. С. 80—81.
- ² Православний вісн. 1975. № 10. С. 24.

Культ богородиці і сучасність

- ¹ Лозинский Л. С. История царства. М., 1986. С. 351.
- ² Лепінська молодь. 1987. 20 трав
- ³ Алмазов С. Ф., Питерский П. Я. Праздники православной церкви. С. 195.
- ⁴ Див.: Міньковецький Д. Самбірська богородиця //Людина і світ. 1972. № 4. С. 49.
- ⁶ L'Osservatore Romano. 1987. 2—3 генн.

З М І С Т

Через культ богинь — до поклоніння богородиці	6
Богородичні свята	25
Богородичні ікони	54
Культ богородиці і сучасність	88
Бібліографічні посилання	121

Петрів І. М.

ПЗ0 Богородиця: історія культу.— К.:
Політвидав України, 1990.— 123 с.—
(Бесіди з віруючими).
ISBN 5-319-00432-X

У масово-політичній книзі розповідається про походження одного з найбільш шанованих у християнстві культів — культу богородиці, яка, за біблійними переказами, є матір'ю Ісуса Христа. Розкривається сутність міфів про чудотворні ікони богоматері, її «явлення» тощо, показуються причини потягу деяких категорій населення до «чудес» у наші дні.

Для широкого кола читачів.

П 040200000—073
М 201 (04)—90 34—90

ББК 86.37

Масово-політичне видання

Бесіди з віруючими

Серія заснована в 1979 році

**Петрив
Иван
Михайлович**

**БОГОРОДИЦА:
ИСТОРИЯ КУЛЬТА**

(На українському мові)

Київ
Видавництво
політичної літератури
України
1990

Завідуючий редакцією
Ж. Д. Мосенкіс
Редактор *О. В. Чепурко*
Молодший редактор
О. М. Колтуновська
Художник *В. В. Ситенько*
Художній редактор *Г. Я. Смолякова*
Технічний редактор *З. С. Бурдейна*
Коректори *Г. М. Капральська,*
Г. М. Лисиця

ИБ № 5508

Здано до набору 09. 01. 90.

Підписано до друку 10.05.90.

Формат 70×90^{1/32}.

Папір для глибокого друку.

Звичайна нова гарна високий друк.

Ум. друк. арк. 4,68. Ум. фарб.-відб. 4,96.

Обл.-вид. арк. 4,31. Тираж 25 000 пр.

Зам. 0—1015. Ціна 15 к.

Політвидав України,
252025 Київ, Десятинна, 4/6.

Київська фабрика
друкованої реклами
ім. XXVI з'їзду КПРС,
252067, Київ, Виборзька, 84.

15 к.

БЕСІДИ З ВІРУЮЧИМИ

БОГОРОДИЦЯ:

ІСТОРІЯ
КУЛЬТУ